ՄԱՍԵԱՑ ԱՂԱՒԻՆ

Աւետաբեր Հայաստանեայց

LA COLOMBE DU MASSIS

MESSAGER DE L'ARMÉNIE

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԱԼ ԱԶԳԱՍԷՐ ՍԱՏԱՐՈՒԹԵԱՄԲ

ՊԱՐՈՆ ԵԴՈՒԱՐԴԱՑ ՌԱՓԱՅԵԼԻ ՂԱՐԱՄԵԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Դեկտեմբեր 1856. — Թիւ ԺԲ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ԿԵՆՑԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆԲ.

Պատուանուն ազգային.
Ամեն մարդ մեծ է ինչ վիճակի մէջ ալ ըլլայ.
Ամենեն մեծ մարդ ով է.
Պատանեկութիւն.

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ.

Շրջաբերական եւ այլ նամականի Տեառն Թադէոսի Սրբազան առաջնորդի Հայոց որ ի Պարսկաստան եւ ի Հընդկիս.
Աղամ Ազբարի երգերը.
Եգերահայք, այսինքն Հայկազունք Կովկաս լերանց.

ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ.

Տարեգրութիւն անցից 1855-56 ամաց.
Ծանուցումն.
Ցանկ նիւթոց.
Ցուցակ նիւթոց ըստ Այբուբենական կարգի.

PUBLIÉE SOUS LES AUSPICES

DE M. ÉDOUARD RAPHAEL GHARAMIAN.

DEUXIÉME ANNÉE.

Décembre 1856. — N° 12.

SOMMAIRE.

CONNAISSANCES UTILES.

Des titres nationaux.
Grandeur de l'homme.
Le plus grand homme.
La jeunesse.

MUSÉE ARMÉNIEN.

Circulaire et autres lettres de Mgr Thaddée, évêque des Arméniens de la Perse et des Indes.

Les chansons d'Adam Azbar.
Les Arméno-Circassiens du Caucase.

CHRONIQUE DE PARIS.

Revue des événements des années 1855-56.
Avis.
Table des matières.
Table alphabétique.

ՓԱՐԻԶ

Ի ԴՐԱՆՈՑԻ ՊԱՐՈՆ Ճ. ԱՐԱՄԵԱՆ

Ի Փողոցն Սէն-Սիւլպիս, Թ. 38.

LA COLOMBE D'ASSISE

ԱՒԵՏԱԲԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

ԿԵՆՑԱՂՕԳՈՒՏ ԲԱՆԻ

ՊԱՏՈՒԱՆՈՒՆ Ա.ԶԳԱՅԻՆ :

Ինչ փոփոխութիւններ որ ունեցեր են ամեն ազգաց մէջ անուններն ու մականունները, գրեթէ նոյն փոփոխութեանց տակ ընկեր են նաեւ պատուանունները, այսինքն այն ամենայն գոյականներն ու ածականներն որ պատուոյ համար կը տրուին այլ եւ այլ աստիճանի մարդկանց : Մենք հոս համառօտ կերպով մը խօսինք նախ գոյական պատուանուններու, երկրորդ ածական պատուանուններու, եւ երրորդ՝ վերացեալ պատուանուններու վրայ :

Ա. Թիստ հին ատենները տարակոյս չկայ որ մականուանց պէս պատուանուններն ալ ամենապարզ ձեւ մը ունին եղեր. մանաւանդ թէ ամեն մարդու գլխաւոր եւ մի միայն պատուանուն իր անունն է եղեր. ուստի Հայկ, Արամ, Տիգրան ըսողը՝ անոնց ամեն կատարելութիւնները միանգամայն յիշած կրնամարուէր. երբեմն ալ այն կատարելութեանցը իբրեւ բովանդակութիւն մը կըղրուէր անուններուն քով *քաջ*, *արի*, *մեծ* բառերը. *քաջն* Հայկ, *արին* Վաղարշակ, *մեծն* Տիգրան :

Ատեն անցաւ, նախարարներ որոշուեցան ու երկրի տէրեր դրուեցան՝ որ *Իշխան* կըսուէին. սովորութիւն եղաւ անոնց անունը յիշել՝ իրենց տիրած գաւառին, կալուածին, քաղաքին կամ բերդին անունը հետ մէկտեղ. զոր օրինակ, Վարդան *տէրն* Մամիկոնեից, Վասակ Սիւնեաց *տէր*, Օշին *տէր* Լամբրոնի, Հերում *տէր* Կոռիկոսոյ եւ այլն : Այս սովորութենէն, որ մինչեւ Ռուբինեանց թագաւորութեան վերջանալը դիմացեր էր, մտած կերեւնայ պարզապէս *տէր* ըսել պատուաւոր աշխարհականաց, եւ մանաւանդ

եկեղեցականաց. *տէր* Վահան, *տէր* Դաւիթ, *տէր* սուրբ Գրիգոր, *տէր* Յուսիկ, *տէր* Յակոբ (կաթուղիկոս), *տէր* Յովհան (եպիսկոպոս), *տէր* Իգնատիոս (վարդապետ), *տէր* Ղեւոնդ (երէց), *տէր* Իսրայէլ (քահանայ) եւ այլն : Նոյն *տէր* բառին նշանակութիւնը ունեցող պատուանունները կը գործածէին ուրիշ շատ ազգեր ալ գրեթէ նոյն ատենները. ինչպես Յոյնք *քիւրիօս* բառը, որ մերոնք *կիւռ* ալ բարգմաներ են երբեմն. Լատինացիք *մնմինուս*, որոյ *մօն* համառօտութիւնը կը բանեցընեն մինչեւ հիմա իբրեւ եկեղեցականաց պատուանուն՝ Իտալացիք, Սպանիացիք, երբեմն ալ Գաղղիացիք. թեպետ եւ այս ազգաց մէջ աւելի սովորական եղած է հիմա նոյն նշանակութեամբ ըսել *սինիօռ*, *սէնիօռ*, *սիէօռ*, որ լատին լեզուին *սէնիօռ* բառն է, ու կընշանակէ *երէց* կամ *ծերագոյն* : Գաղղիացւոց *մօսիէօ* բառն ալ անկէց բաղադրուած է, իբր թէ *տէր իմ*, որ ամէն մարդու կը տրուի, եւ մեր ազգին մէջ պարսաւելի սովորութիւն մը եղեր է տեղ տեղ այս պատուանունը տալ գաղղիարէն գիտցող կամ սովրեցընող կամ Գաղղիայէն դարձող երիտասարդներու. *միւսիւ* (կամ *մուշու*) *Կրէկուառ*, *միւսիւ Ժաք*, *միւսիւ Փիէր*, *միւսիւ Փօլ*, *միւսիւ Էթիէն*, եւ այլն եւ այլն :

Պարսաւելի ըսինք այս սովորութեան, եւ մեզի կերեւնայ թէ մեծապէս իրաւունք ունինք. որովհետեւ դիւրին է ուզողին այնպիսի թերեւամտութեան տեղիք չտալ, ու այս կողմանէ ալ հայութեանը մէջ մնալ՝ խնդրելով բարեկամներէն որ ըսեն իրեն. *պարոն Գրիգոր* կամ *պարոն Յակոբ*, *պարոն Պետրոս*, *պարոն Պօղոս*, *պարոն Ստեփան*, *պարոն Կարապետ*, եւ այլն : Գիտենք որ *պարոն* բառը—որ Վրաստանի, Պարսկաստանի եւ Հընդկաստանի Հայոց մէջ շատ պատուաւոր համարուած է—Պօլսոյ ազգայիններէն ոմանց ականջին խորթ կուգայ՝ իբրեւ խիստ հասարակ կամ նաեւ ծաղրական ու հեգնական պատուանուն, ուստի եւ ծանրագլուխ ու տարեց մարդկանց *պարոն* ըսելը ծանր կուգայ իրենց. եւ թեպետ յայտնի է այս բանիս լոկ պաշարումն մտաց ըլլալը, բայց ոմովհետեւ նախապաշարմունքը ամուր ապաստան մըն է տգիտութեան, եւ վերցուիլը դժուար, մեր փափաքը այսչափ է միայն որ գոնէ երիտասարդներուն ծանր չերեւնայ առաջ *պարոն* ըսուիլ (քան թէ *միւսիւ*), չեղոյ՝ եթէ կուգեն՝ *աղա*, հուսկ չեղոյ՝ եթէ կրնան՝ *ամիրայ*, *էֆէնտի*, *պէյ*, թերեւս նաեւ *փաշա*, եւ այլն :

Աղա պատուանունը հին բուրքի լեզուին մէջ *մեծ հղբայր* կընշանակէ, եւ Թուրքաստանի ու Թաթարստանի մէջ մինչեւ հիմա այն նշանակութեամբ կըբանի. ոմանք ալ կըսեն թէ Պարսից *ագա* բառն է որ Խարեզմի բնակիչները կըգործածեն՝ իբրեւ *մեծ* կամ *մեծաւոր* : Ինչ եւ իցէ, այս յայտնի է որ հիմակուան Օսմանցիք *աղա* պատուանունը կուտան հասարակօրէն ամէն մահմետականի, քիչ անգամ ալ՝ եւ կամ ակամայ՝ քրիստոնեից. վասն զի ատոնց բաւական պատիւ կըսեպեն՝ երբեմն *խօճա* ըսելը, թեպետ եւ այս բառն ալ ոչ միայն *տանուտէր* կընշանակէ, այլ եւ *իշխան*, *ուսուցիչ*, *վոխարքայ*. երբեմն *չօրպաճը*, երբեմն *չալուշ* կամ *չէլէպի*, երբեմն ալ *ուսթա* :

Ամիրայ պատուանունը Արաբացւոց *էմիր* բառեն մտած ըլլալով, որ *իշխան* կամ *հրամանատար* կընշանակէ, շիտակը *ամիր* պիտի ըլլար, ինչպես որ ատենով կըսուի եղեր, *Ամիր Սպասալար*. բայց նոյն բառին յոգնակին *էմիրա* ըլլալուն՝ եւրոպերը սովորութիւն եղեր է մեր ազգին մէջ իշխանաւորաց կամ հարուստ սեղանաւորաց եզակի ըսել *ամիրայ*, թեպետ եւ Տաճիկք ոչ երբէք այս պատուանունը կուգեն տալ քրիստոնեից :

Գիտելու բան մըն ալ է որ այս տաճկերէնէ առնուած պատուանուններուն ոմանք եթէ անունեն առաջ դրուին՝ իրենց պատիւը կորսընցուցած կըսեպուին. ուստի վայելուչ չհամարուիր ըսել՝ *աղա* Թորոս, *ամիրայ* Մարկոս, *չէլէպի* Յակոբ, *չօրպաճը* Գասպար, եւ այլն. բայց *խօճա* Սարուխ, *ուսթա* Դաւիթ կըսուի, ինչպես որ կըսենք՝ պարոն Սարուխ, պարոն Դաւիթ, պարոն Մելգոն :

Դանի մը տարիէ ի վեր Օսմանեան տէրութիւնը յառաջադիմութեան ու քաղաքակրթութեան համար ըրած ջանքերուն մէկ մասն ալ համարելով վարձահատոյց ըլլալ իր հպատակաց հաւատարիմ ծառայութեանն ու արդեանցը՝ ինչ ազգէ եւ ինչ հաւատքէ ալ ըլլան անոնք, սկսած է մեր ազգին ալ ոմանց *էֆէնտի* ու *պէյ* անձնական պատուանունները տալ : Յայտնի է որ *էֆէնտի* բառը Յունաց *αὐθέντις* բառն է որ ռամկօրէն *տէր* կամ *իշխան* կընշանակէ, եւ Տաճկաց մէջ միանակ գործածուած ատենը կըբանի իբրեւ *տէր իմ*, իսկ յատուկ անունի հետ՝ կարդացողներու կը տրուի սովորաբար. *Օսման էֆէնտի*, *Հասան էֆէնտի*, եւ այլն : Իսկ *պէյ* կամ *պէկ* բառը (որ մինչեւ հիմա քրիստոնեայ հպատակներու տրուած ամենէն մեծ պատուանունն է) *իշխան* կընշանակէ. ասոր նման է Պարսկաստանի մէջ գործածուածը՝ *խան*, եւ Ռուսաստանի մէջ բանեցուածը՝ *քնեազ* :

Գոյական պատուանուններուն վրայ խօսքերնիս վերջացընենք՝ ընթերցողաց ներումը խնդրելով՝ որ ուշադրութեան առնեն Ռուսաստանի, Լեհաստանի, Մաճառստանի, Մոլտաւիոյ, եւս եւ փոքր Ասիոյ, Ասորւոց երկրին եւ Եգիպտոսի Հայոց գործածած գանազան պատուանունները: Անոնցմէ շատին մէջ ալ դեռ սովորական է *աղա* բառին գործածութիւնը, խիստ քիչ տեղ ալ *պարոն* բառը. բայց Ռուսաստանի Հայերը Ռուսաց հետեւելով՝ մէկուն հօրը անունը իր անունին հետ յիշելը բաւական պատիւ կը համարին. ուստի կըսեն՝ *Փաւէլ Փէթրովիչ* (Պօղոս Պետրոսեան, կամ Պետրոս աղա), Սերկէյ Իւանիչ (Սարգիս Յովհաննէսեան, կամ Սարգիս աղա) եւ այլն: Լեհաստանի Հայերը քանի որ դեռ հայութիւննին բոլորովին չեին կորսընցուցած ու հայերէն կըխօսէին, *բան* կամ *վան* բառը կըգործածէին որ յեներէն *աէր* կընշանակէ. *բան Միխաօ* (պարոն Միքայէլ), *բան Պոկոսան* (պարոն Աստուածատուր), *բան Վարդէրէս*, *բան Կրէկօր* (Գրիգոր աղա) եւ այլն: Մաճառստանի Հայերը մինչեւ հիմա ալ պահած են Թուրքաց *աղաչա* (մեծ աղա) բառը. ուստի կըսեն իրարու, *աղաչա Մարգար*, *աղաչա Դանիէլ*, *աղաչա Տօնիկ*, *աղաչա Խաչերես*: Փոքր Ասիոյ մէջ տեղ տեղ կըգործածեն *սահաթ* (տէր) բառը, Ասորւոց երկրին մէջ *հօճա*, Եգիպտոս *խէվտա* եւ այլն:

Բ. Պատուաւոր ածականներուն մեծ մասը կամաւոր են մեր լեզուին, ինչպես նաեւ ուրիշ արեւելեան լեզուաց մէջ. իսկ Եւրոպացւոց մէջ իւրաքանչիւր աստիճանի մարդկանց տրուելու ածական պատուանունն որոշուած է. որոշեալն ալ դիւրին եղած է, որովհետեւ իրաւացընէ պաշտօններ ալ ունին կարգ կարգ բաժնուած. ուստի թագաւորէն սկսելով մինչեւ հասարակ քաղաքացւոյն ինչ ածական տրուիլը ամէն մարդ գիտէ իրենց մէջ: Շատ հաւանական է որ մեր ազգն ալ առենով այլ եւ այլ ածականներ սեպհականած է եղեր աշխարհական ու եկեղեցական մեծամեծներուն, ինչպես որ անոնցմէ մէկ քանին մինչեւ հիմա մնացած են. բայց հարիւրաւոր տարիներէ ի վեր գոյական պատուանուններն անգամ կորսընցուցեր կամ խառնափնդորեր է, ուր կըմնան ածականները: Վերջի դարերուն մէջ շինուած *Թղթատոմսէր* անունով ձեռագիր հաւաքմունքներ կըգտնուին, եւ անոնց մէջ կըտեսնուին ամէն տեսակ բարդ ու բաղադրեալ ածականներ՝ գրեթէ ամէն վիճակի մարդկանց ալ անխտրաբար տրուած. անոնցմէ մէկ քանին աւելի սովորական ըլլալով՝ մինչեւ մեր օրերն ալ հասեր են, եւ քանի գնացեր սեպհականուեր են քանի մը տեսակ աստիճանաւորաց, գլխաւորապէս եկեղեցականաց եւ աշխարհական իշխանաւորաց:

Եկեղեցականաց տրուած սովորական ածական պատուանունները ասոնք են. կաթուղիկոսի, պատրիարքի, եպիսկոպոսի՝ *սրբազան*, *աստուածարեալ*, *առաքելաշնորհ*... իսկ վարդապետի ու քահանայի *սրբակրօն*, *շնորհազարդ*, *գերապատիւ*, *արժանապատիւ* եւ այլն: Յայտնի է որ հռոմէական Հայոց սեպհական սովորութիւն եղած է յատին եւ իտալական պատուանուններու անախորժ թարգմանութիւնները գործածել, եւ ըսել եպիսկոպոսաց՝ *գերապայծառ*, *գերյարգելի*. վարդապետաց *վերապատուելի*, *յարգոյապատիւ*. քահանայից *պատուելի* եւ այլն:

Իսկ աշխարհականաց տրուած ածականներուն մէջ աւելի սովորականներն են *աղնիւ*, *մեծարգոյ*, *մեծապատիւ*, *վսեմապատիւ*, եւ ուրիշ կամաւոր պատուանուններ՝ որը շատ որը քիչ վայելուչ: Ընդհանրապէս դիտելիքն այս է որ թագաւորաց *վեհափառ* ածականը կը տրուի, արքայազանց *վսեմափառ*, մեծ իշխանաւորաց *վսեմափայլ*, իշխանաց *մեծապատիւ*, աւելի հասարակ *աղաներու մեծարգոյ*, միջակ վիճակի մարդկանց *արգոյ* կամ *աղնիւ* կամ *պատուական*: Բայց ասոնք ամէնն ալ կրնան փոփոխուիլ ուրիշ ածականներով:

Գ. Վերացեալ պատուանուն կըսենք անոնց որ վերոյիշեալ ածականներէն կըշինուին ու այնպէս կը տրուին այլ եւ այլ անձանց իբրեւ աւելի պատիւ ընելու մտքով. զոր օրինակ՝ թագաւորաց կըսուի *ձեր Վեհափառութիւնը*, եկեղեցականաց *ձեր Սրբութիւնը*, իշխանաւորաց *ձեր Վսեմութիւնը*, հասարակ մարդկանց՝ *ձեր Պատուականութիւնը*, *Աղնուութիւնը*, եւ այլն: Եւ այս սովորութիւնը հին ատենէ ի վեր՝ ինչպես ուրիշ ազգաց՝ նոյնպէս ալ մեր ազգին մէջ կայ եղեր, եւ հիմա ալ գործածելը գէշ չէ:

Միայն թէ Եւրոպացիք անգամ շատ ժժգոհ են այն իրենց անհամուշադրութենէն որով մեծի մը վրայ խօսուելու ատեն ալ սովորութիւն եղած է մէջերնին նոյնպէս վերացեալ պատուանուն բանեցընել. այսինքն փոխանակ ըսելու *վեհափառ կայսրը*, *սրբազան հայրապետը*, *վսեմափայլ իշխանը*, եւ այլն, ըսել *Իւր Վեհափառութիւնը*, *Իւր Սրբութիւնը*, կամ թէ *Նորա վսեմութիւնը*, *Նորա մեծութիւնը*: Յաւելի բան է որ մեր ազգին

մէջ այս սովորութիւնս Եւրոպացւոց ալ զգուելի ըլլալէն ետեւ՝ գեղեցիկ նորաձեւութիւն մը երեւցեր է. վասն զի նախ Ռուսաստանի եւ յետոյ նաեւ Տաճկաստանի Հայերը սկսած են՝ անկանոն թարգմանութեամբ ըսել, ՆՈՐԻՆ *Վեհափառութիւնը*, ՆՈՐԻՆ *Սրբազնութիւնը*, ՆՈՐԻՆ *բարձր աղնուութիւնը*, ՆՈՐԻՆ *Գերապատիւնան մեծութիւնը* ..... երբեմն ալ աւելի անախորժ կերպով, ՆՈՐԻՆ *ամենողորմ մեծութիւն* ինքնակալն եւ այլն :

Այս գրուցուածքին մեծ սխալը յայտնի է որ օտար ազգաց *իւր* ըսածը *նորին* թարգմանուեր է. եւ որովհետեւ *նորինը նոյն* դերանուան սեռականն է, ըսել է թէ *նորին վեհափառութիւն* խօսքը տանկերէն ճիշդ թարգմանել ուզենք նէ՝ *ասըլ օնուն շէվքէթլիւ հազրէթլէրի* ըսելու պէս աւելորդ եւ անտեղի բան մը պիտի ըլլայ : Եւ մ՚ինչ բաւական պատիւ չէ ըսելը՝ վեհափառ ինքնակալը, վսեմափայլ իշխանը, աստուածարեալ հայրապետը, սրբազան պատրիարքը, արժանապատիւ վարդապետը, շնորհազարդ քահանայն, պատուական վարժապետը, մեծապատիւ ամիրայն, ազնիւ պարոնը եւ այլն: Ի՞նչ հարկ է ըսել՝ *նորին* կամ *իւր* վեհափառութիւնը, վսեմութիւնը, սրբազնութիւնը, եւ ասոնց նման օդապիղ ու մառախլապատ խօսքեր շինել ու լեզունիս հարստացընելու տեղ բեռնաւորել ու ազեղացընել...

Մեր ազգին մէջ գործածուած պատուանուններուն վրայ առ այժմ այսչափ ըսինք, աւելի այն դիտաւորութեամբ որ հիմակուան սովորութիւնը բացատրենք՝ քան թէ մեզի ծուռ կամ աւելորդ երեւցածները շտկենք ու բօթափենք. ազգին մէջ ուսումնականութիւնն ու գրականութիւնը ծաղկեցընողներուն կիյնայ այս գովելի աշխատութիւնը :

ԱՄԷՆ ՄԱՐԴ ՄԵԾ Է՝ ԻՆՉ ՎԻՃԱԿԻ ՄԷՋ ԱԼ ԸԼԼԱՑ :

Մարդս ի բնէ եւ ըստ ինքեան մեծ է՝ որ եւ իցէ վիճակի մէջ ալ գտնուի, ինչ աստիճանի պաշտօն՝ հարստութիւն՝ համբաւ ալ ունենայ : Ձինքը մեզի պզտիկ երեւցընողը մեր աչքին տկարութիւնն է: Մարդուս բնութեան մեծութիւնն այնչափ է որ ամենայն արտաքին զանազանութիւն եւ ոչ մէկ նշանակութիւն մը ունի :

Խելք, խղճմտանք, սէր, աստուածզիտութիւն, գեղեցիկն ու տգեղը ճանչնալ, իր անձին իշխել, արտաքին իրաց եւ մարդկանց վրայ ազդեցութիւն ունենալ,—ասոնք այնպիսի մեծ բարիք՝ այնպիսի փառաւոր կատարելութիւններ են որ ամենուն ալ սեպհական են, թէ աղքատին եւ թէ հարստին : Մենք գէշ սովրած ենք որ ինչ որ հասարակաց բան է՝ անոր յարգը վար զարնենք. անով այն կատարելութիւնները բանի տեղ չենք դներ. եւ սակայն՝ ինչպես զգալի արարածոց՝ այսպես ալ հոգեղէն բաներու մէջ ամենէն աւելի պատուականը հասարակաց եղածն է : Օրինակի համար, գիտութեամբ ու ճարտարութեամբ լուսապայծառ ջահեր կրնան հնարուիլ հարստին պալատը զարդարելու. բայց այն ջահերը խեղճ ու անարգ բաներ են՝ երբոր այն հասարակաց լուսոյն հետ համեմատուին որ արեգակը մեր ամենուս պատուհաններէն ներս կը խաւարէ, եւ առատապէս ու անխտրաբար կը բաւէ թէ բլուրներուն եւ թէ հովիտներուն վրայ՝ այն լոյսն որ արեւելքն ու արեւմուտքը ամէն օր կը վառէ կը բորբոքէ : Նոյնպէս հասկընալու է նաեւ բանականութեան, խղճմտանքի եւ սիրոյ լոյսերուն համար. շատ աւելի յարգի են ասոնք՝ քան թէ այն կարգէ դուրս կատարելութիւններն որ քանի մը մարդկանց մեծ համբաւ ունենալուն պատճառ եղեր են :

Զարհամարհենք այն բնութիւնն որ ամենայն մարդկանց հասարակ է, վասն զի անոր մեծութեանը խելք չկայ որ հասնի : Աստուծոյ պատկերն է, նոյն իսկ անհունին պատկերն է, վասն զի անոր յառաջադիմութեանը սահման դնել չըլլար : Հոգւոյ աստուածեղէն կատարելութիւններն ունեցողը ինչ վիճակի մէջ ալ գտնուի՝ մեծ եակ է : Կրնաս անոր քուրջ հագցընել, կրնաս զինքը բանտի մէջ գոցել, գերութեան շղթաներովը կապել. միշտ մեծ է : Կրնաս տանդ դուռը անոր դէմ փակել, բայց Աստուած երկնային օթեւանքը կը բանայ անոր առջեւ : Ճշմարտապէս մեծամեծ մարդիկ ամէն տեղ կը գտնուին, եւ դիւրին բան չէ ըսելը թէ արդեօք ամենէն աւելի ո՛ր վիճակէն կելլեն մեծամեծ մարդիկ : Ճշմարիտ

մեծութիւնը մարդուս վիճակին հետ ամենեւին կապակցութիւն մը չունի. ոչ արտաքին ազդեցութիւնը անոր համար բան է, եւ ոչ անոր երեւցուցած պտուղները : Կարելի է որ մէկը ամենէն մեծ մարդ ըլլայ, եւ սակայն իր ազդեցութիւնն ամենաակար ըլլայ : Թերեւս մեր քաղաքին ամենէն մեծ մարդիկը բոլորովին անծանօթ ալ են մեզի :

Մարդուս բնաւորութեան մեծութիւնը ոյժն է, այսինքն որչափ որ մէկուն միտքը՝ բարոյական սկզբունքը եւ սիրը ուժով են, այնչափ ինքն ալ մեծ է. եւ այս ոյժը ամենէն խոնարհ վիճակներու մէջ ալ կրնայ գտնուիլ : Այն մարդն որ աննշան արուեստի մը համար եղած, ու դեռահասակ ընտանեաց կարօտութիւններէն պիտոյքին պաշարուած է, կրնայ իր փոքրիկ հորիզոնին մէջ շատ աւելի յստակ կերպով տեսնել ամեն բան, լաւ ընտրութիւն ընել, ու խելքով դատել, դժուար պարագայի մը մէջ գտնուած ատենն ալ աւելի համարձակութիւն ունենալ, աւելի շուտով խելք բանեցընել, քան թէ այն մարդն որ ինքզինքը կարդալու տուած՝ անբաւ հմտութիւն ու տեղեկութիւն դիզած է մտքին մէջ. ըսել է թէ անոր ճշմարիտ մեծութիւնն ալ շատ աւելի է : Մարդ կայ որ իր բնակարանէն քանի մը մղոն միայն հազիւ թէ հեռացեր է, եւ սակայն աւելի լաւ կըհասկընայ մարդկային բնութեան բաները, եւ աւելի խորունկ կերպով կըքափանցէ ամեն բանին պատճառները եւ մարդկանց բնաւորութիւնները՝ քան թէ այն մարդն որ բոլոր աշխարհք պտըտեր ու իր ճանապարհորդութեան պատմութիւնն ընելով մեծ անուն հաներ է :

Մտաւորական մեծութեան չափը՝ մարդուս մտքին ոյժն է, ինչպես որ բարոյական մեծութեան չափն ալ (որ մարդուս տրուած պարգեւներուն ամենէն մեծը, եւ աստուածութեան ամենէն պայծառ երեւոյթն է) մտաց համոզման հաստատութիւնն է :

ԱՄԵՆԷՆ ՄԵԾ ՄԱՐԴ ՈՎ Է:

Ամենէն մեծ մարդ նա է որ աննկուն հաստատամտութեամբ արդարութեան կողմը կըբռնէ, ներքին եւ արտաքին սոսկալի փորձութեանց դէմ կըկենայ, ծանր ծանր բեռները զուարթութեամբ կըվերցընէ, փորորկի ատեն ամենէն հանդարտն է, սպառնալիքներու եւ զայրացեալ նայուածքներու վրայ մտքին կըծիծաղի. նա որ ճշմարտութեան՝ առաքինութեան՝ Աստուծոյ վրայ անմեղկելի վստահութիւն ունի. — միթէ այս մեծութիւնը չինծու եւ ունայն մեծութիւն է, եւ միթէ կրնայ վախցուիլ որ ասոր օրինակները այնչափ շատ չգտնուին խեղճ ողորմելի աղքատաց՝ որչափ հարբստաց ու մեծամեծաց մէջ :

Մարդուս խելքին ու կրիցը մէջ եղած կռիւները, բարոյական ու կրօնական սկզբանց անձնական շահուն գրեթէ չդիմացուելու աղաղակին դէմ բրած յաղթութիւնները, պարտուց կատարման համար եղած ծանր ծանր զոհերը, խորունկ կերպով արմատացած բարեկամութեան մը մկկդի ձգուիլը, սրտին ամենացանկալի յոյսերէն ալ ետ կենալը, ասոնք ամենն ալ աչքի չերեւցող բաներ են. միթէ խաբեայ, հալածեայ, նախատեայ, մատնեայ առաքինութեան մը մխիթարութիւնները, յոյսը, ուրախութիւնն ու հանգստութիւնը նոյնպես աներեւոյթ բաներ չեն : Ասոր ով կրնայ տարակուսիլ. այսպես ահա մարդկային կենաց ճշմարիտ մեծութեան գեղեցիկ գեղեցիկ օրինակները ամենեւին աչքերնուս տակը չեն իյնար : Առջեւնիս, թերեւս քովերնիս, ամենախեղճ տան մը մէջ, դիւցազնական գործ մը կատարուելու վրայ է յոխիկ մնջիկ. վսեմ մտածութիւն մը պատրաստուելու հետ է սիրով, ազնուամիտ անձնանուիրութիւն մը ըլլալու վրայ է, ու մենք ամենեւին չենք գիտեր :

Հաւատա ինծի, ես հաստատ կերպով դրած եմ միտքս թէ այս մեծութիւնը կըգտնուի աւելի հասարակ ժողովրդեան մէջ, այն մարդկանց մէջ որ անուննին ոչ երբէք բերնէ բերան պտըտած է : Որու՞ քով կրնաս գտնել աւելի նեղութիւն քաշուած՝ արիական քաջութեամբ, աւելի ճշմարտութիւն անկաթղախ, աւելի բարեպաշտական վստահութիւն, աւելի առատաձեռնութիւն մը որ տուողին անգամ հարկաւոր եղած բանը կուտայ կարօտելոց, եւ մէկ խօսքով՝ աւելի ճիշդ համարմունք ու կարծիք կենաց եւ մահու վրայ. — հասարակ ժողովրդեան քով թէ ըստ աշխարհի երջանիկ կարծուած մարդկանց քով :

Նոյն իսկ ազդեցութեան կողմանէ որ մարդս ուրիշներուն վրայ կրնայ ունենալ, այն ազդեցութիւնը կըսեմ՝ որ մեծամեծներուն սեպհական արտօնութիւն մը կըսեպուի, ես կարծեմ թէ անշան մարդուն ունեցածն ու աչքի երեւցող մարդուն ունեցածը խիստ քիչ տարբերութիւն ունին իրարմէ :

Ազդեցութիւն ըսածդ իր ընդարձակութենէն չպիտի չափուի, հապա իր յատկութիւններէն :

Մարդս կրնայ իր խելքն ու կարծիքները միջեւ հեռու տեղուանք տարածել. բայց քէ որ ցած խելքի տէր է, իր ազդեցութեանը մէջ ամենեւին մեծութիւն չկայ :

Մարդուս բնաւորութեանը վրայ այժ ունեցող ազդեցութենէն աւելի ազնուական ազդեցութիւն մ'ինչ կրնայ ըլլալ. եւ ով որ այնպիսի ազդեցութեան տէր է' մ'ինչ մեծ գործողութիւն ընող պիտի չհամարուի' սրբազան ալ իր մթնոլորտը ամփոփ եւ անձնական ըլլայ :

Հայր ու մայր մը որ աղքատիկ տան մը մէջ իրենց որդւոցը մէկուն միայն սիրտը կատարեալ բարւոյն սիրովը կրվառեն, կրսովրեցընեն անոր այնպիսի գօրաւոր կամք մը ունենալ որ ամէն տեսակ փորձութեան դիմանայ, եւ այս աշխարհիս բարոյական պատերազմներէն օգուտ քաղէ, անոնց ազդեցութիւնը շատ աւելի գերազանց է քան քէ Կեսարի պէս մարդու մը ազդեցութիւնն որ բոլոր աշխարհս ուզէ նուաճել : Անոնց գործողութեան գերազանցութիւնը միայն ադէկ ըլլալու յատկութենէն չէ. ով կրնայ ըսել որ այն աշխարհակալին ըրածն ալ վեր չէ' նոյն իսկ ընդարձակութեանը կողմանէ : Ո՞վ կրնայ ըսել քէ այն տղան' որ անոնցմէ այնպիսի սրբազան եւ անշահասէր սկզբունքներ կրսովրի' նոյն սկզբունքները միջեւ շատ հեռուներ չտարածեր, կամ քէ այն ազդեցութիւնը' որու անծանօթ աղբիւրն իրենք եղան' երբայով չյայնեար ու ամբողջ ազգ մը եւ բոլոր աշխարհս չյուսաւորեր :

ԶԷՆԻՆԿ :

ՊԱՏԱՆԵԿ ՈՒԹԻՆ

Մարդուս կեանքը գառ ի վեր ու դժուար ճամբայ մըն է, որ սեպացեալ ժայռերու եւ անդնդախոր գահավէժներու մէջէն անցնելով դէպ ի երկինք կրտանի : Տեսքը հեռուէն այնպէս ահռելի է որ խիստ շատ մարդիկ վրան նայելով ալ կրսոսկան : Պատանւոյն մէկը այն պարապաձեւ ժայռին տակը կանկ կառնէ կրկենայ. թերեւս անդունդին եզերքը բուսած քանի մը մանր ծաղիկներու վրայ կրզմայլի, կամ քէ ձորակին խորը տեսնուած լճին կապտագոյն տեսքէն կրյափշտակուի : Մինչդեռ կեցեր կրնայի քէ բնութիւնը ինչ գարդարանքներ տուեր է իր ամայի անապատներուն անգամ, կամաց կամաց այնպիսի բուլուբիւն մը կուգայ վրան որ զգայութիւնները կրբմրին ու հոգին ալ ուժ կիյնայ : Այն առեն կրմոռնայ բոլորովին քէ իր երթալու տեղը ուր է, մանաւանդ որ ճամբուն դժուարութիւնն ալ առջեւն է : Աչքը մէկդի կրդարձընէ, ճամբուն մէկ կողմը կրնստի ու գլուխը կուրծքին վրայ կախած յուսահատեալ կրմնայ :

Մարդուն մէկը' երկար փորձառութեամբ այս աշխարհիս ունայնութեանց եւ փորձանացը դէմ կենալու յաւ վարժած' կրմօտենայ պատանւոյն, մէջքը գօտի կապած, անվախ դէմ կրդնէ լեռներուն վրայէն փչած հովին' որ իւր հագուստները առագաստի պէս կուռեցընէ : Պատանւոյն դիմացը շիփ շիտակ կեցած, ձեռքին մէկը անոր կերկընցընէ քաջութեամբ, մէկալովն ալ ճամբան կրցուցունէ դէպ ի վեր:

« Ելիր, ով պատանի, հեռուս եկու. մենք ալ ատենով վհատութիւններ ունեցեր ենք, մենք ալ արտասուք թափեր ենք : Մարդուս հոգին աշխարհիս դռնեն ներս մտած ատեն' կարծես քէ եկած տեղին զմայլական օդովը տոգորուած' շատ դժուարաւ կրվարժի աշխարհիս նոր օդին : Քանի որ աւելի մօտ է այն խորհրդաւոր վիճակին ուսկից որ եկած է, քան քէ այն վիճակին դէպ ի ուր որ կրդիմէ, եւ ուշ պիտի հասնի, կարծես քէ զղջացած է գալուն, ու կուզէ ետ դառնալ. կրխնդրէ յաւիտենականութենէն որ նորէն բանայ իրեն այն դուռը ուսկից հազիւ քէ եկեր է. կրգանգատի քէ այս ինչ փորձանք է գլխուս եկածն որ հարկադրուած եմ ես ալ ուրիշներուն պէս զանազան նեղութիւններու եւ տառապանաց երկար ճամբեն անցնելով ելլել աշխարհէս : Իսկ երբոր ճամբուն կէսը հասնիս ու եկած տեղիդ մէջտեղը կենաս, այն ատեն միայն կրնաս ուղիղ կարծիք մը ունենալ կենաց երկու ծայրերուն վրայ, եւ իրաւունք կուտաս Աստուծոյ դատաստանին որ կրպարտաւորէ զմեզ այս քու քալած դժուար ճամբէդ իր քովը դառնալ, զոր դուն ալ մեզմէ ետքը պիտի սիրես :

« Ելիր, ով պատանի, գլուխդ վեր ամ, արտասուքդդ սրբէ. փուճ տեղը ճամբուն խոտերը անով

մի քրջեր, փուճ տեղը լցին ականակիտ ալեացը հետ զանիկայ մի խառներ : Բոյսերը զովացընելու եւ աղբիւրակներուն ջուր հասցընելու համար Աստուած երկնային գուտ ջուրերը ալատրաստած

ՊԱՏԱՆԵԿՈՒԹԻՒՆ

է : Մարդուս աչքին վազած ցօղը լեղի է ու աղի, մեր մրրկալից կիրքերուն դառնութեամբը տոգո- | րուած է, եւ անոնց ասստիկ կրակը կըհանգարտեցընէ : Պետք է սովրիլ կիրքերդ սանձել՝ քանի

որ անոնք արտեւանունքդ չեն ցամքեցուցած ու սիրտդ տակնուվրայ չեն ըրած : Բնութիւնը անոր համար մեզի կիրք տուեր է որ անոնցմով մեր ազատութեան փառքը աւելցընենք : Անոնք մէյմէկ զօրաւոր խթաններ են որ կամքերնիս կատարելու կըղրդեն զմեզ. որ թեպետ եւ վտանգաւոր՝ բայց միանգամայն եւ փառաւոր գործողութիւն է : Միթէ դուն ալ չես զգար սրտիդ մէջ այն կիրքերը. անոնք են ահա որ քեզ կըփութացընեն առաջ երթալու :

« Ելիր, ով պատանի, քաջութեամբ ձեռք առ նորին ճամբորդութեանդ գաւազանը, ելիր մեկտեղ ելլենք ճամբայ : Ընկերութիւնդ միտքս պիտի բերէ այն անուշ տրտմութիւնները որով պատանեաց հոգին կըմաքրուի կը գոռայ. թերեւս օգտակար ըլլայ քեզի գիտնալը թէ ինչ կերպով կարելի է անոնց յաղթել, եւ անոնց տեղը ինչ աշխատանք պետք է ընել : Պատանիները քանի որ իրենք իրենց վրայ անպտուղ կարողութիւնները կըտեսնեն՝ սրտերնին կըկոտրի. քանի որ կըտեսնեն թէ իրենք զիրենք ինչպես որ պետք է կըճանչնան ու չեն կրնար ուզածնուն պես վայելք ընել՝ կընեղասրտին : Անոր ետեւէն ալ ուրիշ տառապանքներ կուգան : Բանի գործի հետ ըլլալ սկսելնուն պես՝ փուճ ու մուճ զբաղմունքով ժամանակ կըկորսնցընեն՝ առանց հոգիին զբաղեցնելու, եւ դարձեալ կընեղասրտին որ այնչափ աշխատելու ու քիչ առաջ երթալու է : Աշխարհիս վրայ մարդուս սիրտը ոչ երբէք գոհ կըլլայ. բան մը չկայ որ անոր բաղձանքները լեցընէ : Այն գործունէութիւնն անգամ որ դուն հիմայ այնչափ կուզես ունենալ, եւ շատ դիւրութեամբ ալ կրնաս ձեռք ձգել, դարձեալ բաւական չէ քու բաղձանքներդ կատարելու : Անոր այնչափ քեզի ախորժելի երեւնալուն պատճառն այս է որ պատկեր է այն անսահման եւ անարատ գործունէութեան որ հոգիդ ի հանդերձեալն միայն պիտի ունենայ :

« Ելիր, ով պատանի, ելիր երթանք որ հոն վերը հասնինք. այն սեպացեալ լեռնէն ճանկոտելով վեր ելլանք, եւ վեր ելլելէն չձանձրանանք: Իրարու ցուցընենք անդադար այն նպատակն որ անդադար աչքերնիս կըծածկուի : Ճամբուն ամէն մէկ դարձուածքին կըգոչէ տառապեալ հոգին. Տէր Աստուած, ճամբուս ծայրը հոս չէ՞ արդեօք : Անաստուած մարդը, որ մահը իր անարգ գուարճութիւններուն վերջ տուող բան մը կարծելով անկէց կըսոսկայ, ճամբուն ամէն մէկ դարձուածքին կաղաղակէ դողալով. Ո՛վ չքուրիւն, միթէ հոս պիտի կրլլես դու իմ բոլոր հարստութիւններս ու հեշտութիւններս : Բայց աստուածային Նախախնամութիւնը՝ որմանց յոյսը ի դերեւ կըհանէ եւ այլոց երկիւղը կըծադրէ, եւ կըկանչէ ամենուն . Առաջ գնացէք, քալեցէք, եւ աշխարհիս ադէկութիւններուն ու գեղութիւններուն ծանրութեանը համբերեցէք, մինչեւ այն օրն որ ես ամենուդ ճշմարիտ բարիք եւ ճշմարիտ չարիք բաժնեմ. այն աւուր սպասելով պիտի ապրիք, եւ այն յուսոյ ակնկալութեամբ պիտի աշխատիք :

« Ելիր, ով պատանի, մտիկ ըրէ ինչ կըկանչեն ազգք եւ ազինք միանգամայն, եւ նոյն իսկ կոյր բնութիւնը իր բոլոր զօրութեամբը : Արեւմուտքին ցուրտ երկնքին տակ՝ մարդիկ երեք հազար տարիէ ի վեր է որ կըխրախուսեն մէկզմէկ այս դժուար ու զառ ի վեր ճամբեն վեր ելլելու, թեպետ եւ գագաթը հասնելու ատենը դեռ շատ հեռու է մեզմէ : Բանի՛ քանի՛ դարեր են որ Արարչին տիեզերաց կամօքը՝ աշխարհիս ստեղծագործութեամբը աշխատութեան մեծ օրէնքը կըկատարուի. օրէնք մը որ ամենայն արարածոց վրայ անհրաժեշտ կերպով դրուած է : Մեր հայրերը աշխարհս բնդացուցին, ընչասպառ ու պառակտեալ ձգեցին գայն մեզի, բայց իրենց քաջութեան փառաւոր նշանները ամեն բանի վրայ բողուցին : Սովրեցուցին մեզի թէ ժողովրդոց կամքը ու տարերաց զօրութիւնը ինչպես նուաճելու է. մարդկային ազգիս ու տիեզերաց վրայ իրենց արիական առաքինութեան եւ անխոնջ հանճարոյն կնիքը կոխեցին, սարսափած մարդկանց առաջը բարեբաղդութեան ճամբան բացին : Անոնց դիւցազնական աշխատանքով շտկած ճամբան մենք մեր թուլութեամբը անպատիւ չընենք. համարձակ քալենք առաջ երթանք դեպ ի յայն նպատակն որ իրենք ցուցուցին մեզի, եւ հազիւ թէ կրցան հեռուանց նշմարել : »

Թարգմանեաց ի գաղղիականէ

ՄԻՆԱՍ Ն. ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Աշակերտ Արեւ. Բազ. Վարժարանին :

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

ԾՐԶԱԲԵՐԱԿԱՆ ԵՒ Ա.ՅՒ. ՆԱՄԱԿԱՆԻ ՏԵԱՌՆ ԹԱԴԷՈՍԻ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ՀԱՅՈՑ ՈՐ Ի ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ ԵՒ Ի ՀՆԴԻԿՍ.

Սեպտեմբերի ամսաթերթին մէջ Պարսկաստանի Հայոց վրայ հատուածներ տեղեկութիւն մը դնելէն ետեւ յիշատակեցինք Պարոն Մանուն Որդանեանեան մեր ազգասէր բարեկամին մեկնելն ու անոր հետ Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի առաջնորդ Թադեոս սրբազան Եպիսկոպոսին ղրկուելիք ընծաները առ Հայկազուն Ճաւայի :

Պ. Որդանեանեանին նամակն այս է .

« Գերապատուելի Հայր, Տէր Դաւրիէլ Վարդապետ
Այվազովսքի ի Փարիզ .

« Հոգեւոր Տէր ,

« ... Տրտմութեամբ ծանուցանեմ Ցարգութեան ձերոյ գրնթացից կօլէժեցի (քոլէճցի) կամ այլ պապական կրօնաւորաց որ ի Չուդա (Պարսկաստան). զի վիշտ եւ խռովութիւնս յարուցանեն ընդ հայ ժողովրդոց անդաձօր բնակելոց, որք ի հագարաւոր գերդաստանեաց այժմ հազիւ տունս երեք հարիւր մնացեալ , եւ կեցուցիւն նոցին աղքատ բոլորովին եւ զուրկ յամենայն բարութեանց : Ընդ որս ասացեալ պապականք դրամով, եւ ըստ սովորութեան իւրեանց սնոտի գաստատութեամբ ' երկպառակութիւնս եւ խռովութիւնս սերմանեն ընդդէմ Հայաստանեայց ուղղափառ սուրբ Եկեղեցւոյ. որպէս եւ Սրբազան Առաջնորդն մեր վիճակաւոր տեղւոյն' գպատմութիւն անցից նոցին եւ արարմանց ի գիր անցուցեալ յղեալ եր մեզ, զորոյ գօրինակն ընդ գրոյս առ ձեզ առաքեմ, խնդրելով ի բարեհաճել զայն ի *Մատեան Ազգին* պատուական ամատեարին ձերում ի լոյս ընծայել ' առ ի տեղեկութիւն բարեսէր մերազանց' թէ համազգիք մեր որքափ առիթ հակառակութեան եւ աւերմանն ազգին լինին ' վասն պարծանաց հաճելի առնելոյ զինքեանս առաջի անձանց դատարկասիրաց եւ մոլեռանդից :

« Ցարգանաց մեծարանաց մնամ ,
Հայր Վարդապետ ,

« Ի Սուրբաստ, 5 Օգոստոսի 1836 .

Խոնարհ եւ հնազանդ ծառայ ձեր
ՄԱՆՈՒԿ ՈՐԴԱՆԱՆԵԱՆ : »

Իսկ Թադեոս Սրբազան Առաջնորդին առ Հայկազուն Ճաւայի գրած նամակը այս է, զոր եւ անվրիպ կընդրատարակենք իբրեւ վաւերական օրինակ .

« Առ. Ամենապատուելի լուսաւորչական Հայ ժողովուրդոց բնակեալս ի կղզին Ջաւայ եւ ի Բրավիա մայրաքաղաք նորին Ազգարարութիւն :

« Որոց վառուն է ազգասիրութեան զգացմունք, նախանձ իմն գովելի ի սիրտս նոցա արծարծի : Այդ այն նախանձ է զոր մարգարէն ասէ. « Ջատելիս քո « Տէր ատեցի եւ ի վերայ թշնամեաց քոց մաշեցայ : » Ծանրակշիռն յարհամարհանս է այն զոր ընդունի որ յիւրոց ընտանեաց եւ ի սիրելեաց . զի թէ որդի որ բքանիցէ յերեսն ծնողին իւրոյ' անտանելի վիշտ է. իսկ թէ օտարական որ արասցէ այնպէս, չլինի այնչափ զգալի առ համեմատութեամբ որդւոյ անգգամութեանն :

« Կարծեմ թէ բազում ի ձեզ քաջածանօթ իցեն եւ ոմանք ականատես , զի այնորիկ որ ի փարախ Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ խորշեալ եւ խորթացեալ' ապաստանին յեկեղեցի Հռովմէական, զգենուն գնորին այնչափ հակառակասիրութեան ' մինչեւ ափսոս կարդան իքեանց զի ծնան ի Հայ Ազգէ, խուսափին յեկեղեցւոյ Հայոց' որպէս չղջիկք ի լուսոյ աչեաց , եւ առնել զզրպարտութիւն ընդդէմ Հայաստանեայց ուղղափառութեան' վարձք իմն նոցա եւ պատիւ անձանց համարեն : Թեպետ յամենայն քաղաքս (որչափ մեք եմք ականատես) ղժնեռութիւն ատելութեան առ Ազգ Հայոց եւ յեկեղեցի նոցա բնաւրեալ կայ ի միտս այնպիսի խորթացեալ եւ ձերձեալ դարձելոցն ի պապականութիւն , այլ աստ ի Չուդայ' այն նոգի բշնամութեան եւ այն կիրք ատելութեան ի պապականութիւն դարձօղաս անցանէ քան զչափ :

« Ցընթացս ննգաւեալ ժամանակի լինելութեան մերոյ աստ ' բազմապատիկ փորձառութեամբ խելամուտ եղաք չարազանգուած խորհրդոց սոյն խորթացելոցն ի մէնջ : Բազում անգամ երիտասարդք նոցա ժողով գումարեին ուրեք (անշուշտ բոյլտուութեամբ մեծաւորաց իւրեանց) իբրեւ մի անձն կամ մի անդամ , միակամ լինէին իբրեւ ախոյեանք Եկեղեցւոյ անձնաղիր լինել ի պաշտպանութիւն գահին Հռովմայ , եւ ի հալածել զլուսաւորչական Հայս, զրշնամիս հատատոյ կարծեցեալսն ի նոցանէ . եւ մինչ ջեռնուին նոգիք նոցա արբեցութեամբ, զօղ պատառեին սպառնալիւք եւ ընդ հողմս խառնեին զիւրեանց մեծախօսութեան քամի . թէպետ եւ երբեմն ծառք փողոցաց բարշամեին ի գիշերային խմբեալ հարուածոց սրո

նոցին : Հրատարակեցին միջոց մի եւս՝ իբրեւ թէ Հայ ժողովուրդք խորհուրդ արարեալ են ի ձեռն ընտանեաց գղեղ մանուկ արբուցանել այնմ որ ինքնին իւրով երդմնակուռ ախտադրութեամբ եւ դժրաճօք ախտին կռտեալ է ի գլուխ իւր զնզով անձին իւրոյ ի Հօրէ եւ յՈրդւոյ եւ ի Հոգւոյն սրբոյ. յայն սակս ի սպառ խորշելի եղեն Հայք. պատուէր եղեւ մի՛ մտանել ի տուն լուսաւորչական Հայ ընտանեաց, մի՛ զնել ինչ ի Հայ կրպակառորաց. եւ թէ յառաջն խորշէին ի մերոց ժողովրդոց՝ իբրեւ ի թշնամեաց հաւատոյ, ի նմին ժամանակի խնամով զգուշանային իբրեւ ի թշնամեաց անձնանց իւրեանց : Դովեմք զայն անձնասպան զգուշութիւն նոցա, զի եղեռն օրինակ այնպիսի չեն պակաս ի պատմութեան ժողովրդոցն Հռովմայ, եւ քանի՛ գահագլխք եւ կարդինալք նոյն Եկեղեցւոյ՝ նովին մոլախիղճ բաժակաւ գկեանս իւրեանց վհատանակեցին ընդ մահու : Այլ մինչ ինքնին ապացուցաւ թէ Լուսաւորչական Հայք չեն վիճակեալ նոյն անխիղճ եւ ամբարիշտ նոգւոյ, թարշամեցաւ խորհուրդ նոցա ի միտս իւրեանց, եւ զոր կարծեցին եղեւ որպես երազք զարթուցելոց : Այլ մինչ դեպք պահանջեին զհաղորդակցութիւն ունել ընդ մերում ժողովրդոց, կեղծաւպատիր մարդելուզութիւն անպակաս էր ի գնացս նոցա: Ի 1854 ամի մինն ի նոյն խորքացեալ ժողովրդոց՝ Պետրոս Զաքարեան Կրետեանց, կամելով ամոսնանալ ընդ դստեր դրացւոյ իւրեանց, որ Լուսաւորչական Եկեղեցւոյ էր հպատակ, կեղծաւորեցաւ խաբէբայութեամբ յառաջ տանել գկամս իւր. վասն որոյ հրաժարեցաւ ի հռովմէական Եկեղեցւոյ. յայտնեաց զներքին անարժանութիւնս իւրեանց կարգաւորացն, դարձաւ յԵկեղեցի Հայոց, եցոյց զապաշաւանս, երդուաւ Մարմնով եւ Արեամբ Տեառն Յիսուսի հաստատուն մնալ յուխտ վերադարձին իւրոյ. այնպիսի սոսկալի երդմամբ ամոսնացաւ ի մէջ եկեղեցւոյ Հայոց: Այլ մինչ կատարեցաւ ամոսնութիւնն, ոստեաւ միւս անգամ յԵկեղեցի Հռովմայ, դժրեալ անաւոր երդմանն իւրոյ, եւ արդ վառաւորի յանձն իւր վասն նշանաւոր խաբէբայութեանն զոր արար : Օրինակի նորին հետեւել կամեցաւ Սիմեոնն Գեորգ Տէր Ղուկասեանց. որ յետ սպառելոյ զոր ունէին, մինչ աղքատութիւնն այց արար նոցա, ուրացաւ զԵկեղեցի Հռովմայ, դարձոյց գերեսս իւր ի նմանէ եւ դիմեաց առ Լուսաւորչական սուրբ Եկեղեցի, իբրեւ թէ համոզեսցէ զմիտս մեր ընկալուել ի մէնջ զբուռդ յանձնարարական վասն դիմելոյ ի ձեր կողմունս, եւ խնդրելոյ զշնորհ ողորմութեան յընտանեաց իւրոց. զի յղուցանելով զքսակն՝ վերադարձցի ի տուն՝ պատրաստել խնջոյս խենեղութեան (որ պակասել էր ի սոյն միջոցի), ուրախ լինել ընդ բարեկամս իւր՝ վասն աջողելոյ ինքեան խաբել զԱզգ Հայոց, եւ այպանել զԵկեղեցի եւ զԱզգ մեր. այլ մինչ ետես զմեզ ոչ այնչափ դիւրախաբ՝ որչափ ինքն ակն ուներ, եւ ի միտս կողմանէ ցուցաւ ինքեան խայծ ի կարթի, ըստ նմանութեան կերպարանափոխ Պրոտեոսի՝ միւսանգամ ցայրքեաց յայն Եկեղեցի, ընդարձակելով զբերան իւր յայլ առնել եւ ի ծաղրել զԵկեղեցի Հայոց : Եղբայր նորա Դաւիթ, քան զինքն ամբարիշտ, ոչ սակաւ վհատ եւ խռովութիւնս յուզեաց ընդ նմա, մինչ նա ի հանդերձանս զմեզ խաբելոյ պարապեր, կեղծուպատիր վերադարձին իւրով (որ ոչ տեւեաց յաւել քան զտասն օր). եւ մինչ դարձոյց զնա մխսանգամ յԵկեղեցին զոր վատաբանութեամբ ուրացեալ էր սակաւ մի յառաջ, ինքն առաջի իւրեանց Եպիսկոպոսի եւ վարդապետին պարծանօք յոխորտացեալ էր, թէ ես երբամ ուղղափառ հաւատով իմով եւ վերադառնամ պարզերեսութեամբ, երկրաւոր աջողութեամբ եւ բարութեամբ. եւ ի նպաստ նոյն առաջադրութեանն իւրոյ ընկալեալ էր յԵպիսկոպոսէն իւրեանց զգիր յանձնարարութեան ի լատին լեզու : Արդ սովին պատրաստութեամբ նոյն Դաւիթ ի ձեր կողմունս ուղեւորեցաւ անշուշտ կեղծաւորել այդր, եւ յիւրոց ընտանեաց խնդրել զշնորհս ողորմութեան : Նշանակութեան արժանի է ապաշխարանքն զոր սահմանեցին աստ վասն Սիմեոնի. զի պատուիրեցաւ ամա քառասուն օր մնալ առ դրան եկեղեցւոյ, եւ զուգել գկօշիկս մտելոցն ի նա, վասն յանցանացն զոր գործեալ էր մտանելով յԵկեղեցի Հայոց : Ո՛հ անհանդուրժելի չարամտութեան նոցա. զի զԵկեղեցին Հայոց իբրեւ կռատուն կամ չար եւս քան զայն համարելով, այդպէս ծանր ապաշխարանս կարգեն հրապարակաւ ի վերայ ժողովրդոց իւրեանց՝ որք մտանեն ի նա, եւ ընդ Հայոց ի հոգեւորս հաղորդակցին : Ո՞ր ազգասէր սիրտ համբերել կարէ, մինչեւ ցայս վայր տեսանելով զնախանձ եւ զատելութիւն նոցա ընդդէմ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ : Մանաւանդ ձեզ (որոց ազգասիրութեան արգասիք քաջածանօք է մեզ ամենեցուն) կարելի է ժոյժ ունել այսչափ արհամարհանաց Ազգի եւ Եկեղեցւոյ՝ յանարգաց այնպիսեաց որ ոչ խղճեն պրոտեոսանալ եւ ըստ ժամանակին պարագային յարմարել զպարագայս հաւատոյ :

« Արդ ըստ ազգասիրութեան հոգւոյ ձերոյ՝ յուսամ զի ամենեքեան ունիք վառիլ աստուածային սիրոյ սրտմտութեամբ, եւ ըստ մարգարէին ձայնի՝ ատել զընշամիսն Աստուծոյ, եւ զընշամիսն Եկեղեցւոյ ձերոյ արդար վրէժխնդրութեամբ : Վասն որոյ յետ հասանելոյ այդր Դաւթի Գեորգեան, մի՛ արժան համարեսջիք ընդունել զնա ի տուն ձեր : Մի՛ կարեկցութիւն ունիջիք կեղծաւոր աղաչանաց նորա, զի նա ոչ է թշնամի անձին (որում ողորմել արժան է ըստ առետրականաց հրամանի), այլ թշնամի է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ. որ որչափ զօրանայ ըստ երկրաւորին՝ գուն գործէ յառաջ տանել զհակառակութեան կիրս ընդդէմ ուղղափառութեան Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ. թեպետ Աստուծոյ շնորհիւ ոչ նա եւ ոչ զօրաւորագոյնքն կարող ինչ են ստանալ մերում Եկեղեցւոյ : Ուստի առնուլ զնաց մանկանց եւ արկանել այնպիսեաց ոչ է բարւոք. զի ոչ հաւատարիմ մնայ առ իւր բարերար, այլ կատաղի թշնամութեամբն, վատաբանութեամբ, զրախօսութեամբ, եւ այսպն

առնելով՝ ցաւեցուցանէ զիւր երախտառորս : Իսկ եթէ կեղծառորաբար խոստովանեսցի նա դառնալ սրտի մտօք առ հոգեւոր մայրն իւր, մի՛ հաւատասջիք նմա. զի քահանայն իւրեանց, Պետրոսն Զաքարեան, եւ Սիմեոն եղբայրն իւր յայտնի ապացոյց են անհաստատ հաւատարմութեան դոցա. քող զոր այլ պատմութիւնք ուսուցանեն : Մեք զայս քուղք ոչ միայն վասն Դաւթին գրեցաք, այլ վասն ամենեցուն որք ատեցօղք են Հայաստանեայց եկեղեցւոյ. զի եթէ այնպիսիքն դիմեսցեն առ ձեզ, կամ առ ոմանս ի ձեջ, թէ անձամբ եւ թէ խնդրագրութեամբ, մի՛ իւիք տեղիք տաջիք նոցա, եւ մի՛ զարդար վաստակ ձեր արկանիջիք ի գուբ կորստական կարեկցութեան. զի տալն նոցա գնաց մանկանց՝ է առաւել եւս զօրացուցանել զմոլեգին ատելութիւն նոցա :

« Վերջաւորեմք զայս գրութիւն մեր, ակն ունելով թէ ազգասիրական նախանձն ձեր՝ առաւել քան զոր գրեցաքս զարթուսցէ զզգացմունս ձեր, ասել եւ առնել զոր մարգարէն ասէր. « Զատելիս քո Տեր ատեցի, « եւ ի վերայ թշնամեաց քոց մաշեցայ : » Օրհնեսցէ Տէր Աստուած զԱզգ եւ զեկեղեցի Հայոց, որ յօրէ հաստատութեան իւրոյ մինչեւ ցայսօր, իբրեւ վեմ անխորտակելի բաղխի յարտաքին եւ ի ներքին հալածանաց, եւ շնորհիւն Աստուծոյ անփոփոխ մնայ եւ անվնաս ի վերայ հաստատութեան իւրոյ, որպես եւ էրն յառաջ, անվկանդ պահելով զիւրն ուղղափառութիւն՝ զոր ոչ նշմարեն աչք հակառակորդաց, ի միգոյ ատելութեան նսեմանալով տեսութեան նոցին :

« Ողջ լերուք ամենեքեան շնորհիւն Աստուծոյ, եւ Աջ նորա ամենակալ հովանի լիցի ի վերայ ձեր ամենեցուն :

Ձերոց Գերապատուութեանց

Խոնարհ աղօթարար ծառայ,

Պարսկաստանայ եւ Հնդկաստանի Հայոց Եպիսկոպոս

ԹԱԴԴԷՈՍ :

Ի Զուղայ, Ամենափրկչի Սուրբ Վանք,
ի 27 ապրիլի 1836 եւ 1305 : »

Ուղիղ օրինակ,

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Թ. ՏԷՐ-ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ :

Այս շրջաբերականին ոճը ոչքափ ալ ծանր երեւնայ ոմանց՝ պիտի գիտեան որ մեր ազգին ամեն տեղ եւ ամեն ժամանակ հոգւմեական մասին ազգատեաց անձինքներեն կրած վնասները ասկէց ալ աւելի ծանրագոյն ազդարարութեանց արժանի էին : Բաւ լիցի մեզի մտածել կամ ըսել թէ մեր ազգին առաջնորդներն ու գլխաւորները հալածանք պետք է հանեն այնպիսեաց դեմ, կամ թէ որոնք որ ատեն ատեն հալածանք հանեցին՝ աղեկ ըրին. ոչ. հալածանքը հալածելոց ոյժն ու բազմութիւնը սւելցընելն ու իրաւունք մը տալն ի գատ ուրիշ օգուտ չունի : Բայց այս ալ չենք կրնար չըսել՝ որ երբ ազգիս ամենայն Առաջնորդները գիտցած ըլլային ըստ ժամանակին ըզգուշացընել իրենց ժողովուրդները օտարոտի վարդապետութիւններէ եւ օտարազգի կամ օտարամիտ քարոզիչներէ, ինչպես որ կընէ այս սրբազան Առաջնորդը, ազգերնիս այս երկպառակութեանց խեղճութիւններէն անշուշտ ազատ կըմնար, եւ ազգային Եկեղեցւոյս հաստատութիւնն ու պայծառութիւնը պակսելու տեղ օր ըստ օրէ կաւելնար :

Նա ինքն Տէր Թադէոս սրբազան Եպիսկոպոսը նամակ մը գրեր էր առ մեզ, ինչպես որ *Մասիս* պատուական լրագիրն ալ ծանուցեր էր. եւ ահա այս օրերս ընդունեցանք զայն Կոստանդնուպոլսոյ Ամենապատիւ Պատրիարք Հօր գրոյն հետ: Պատշաճ կըհամարինք այն նամակը հրատարակել հոս՝ իբրեւ պատուական վկայագիր մը մեզի համար, եւ նամակագիր Սրբազանին ազգասիրութեանն ու բարեսիրութեանը նոր ապացոյց :

« Առ Արժանապատիւ Գաբրիէլ Վարդապետ Այվազովսքի, ի Փարիզ :

Ձերդ Վերապատուութիւն,

« Եղբայր ըստ համագգութեան,

« Եթէ մտաբերել կամք իցեն ձեր զառարկայս անցեալ ժամանակաց, դիւրեաւ ի ծանօթութիւն գայ ձեզ անձն որ գայս նամակ առ ձեր Վերապատուութիւնն ուղղէ : Նա է այն՝ որ իբրեւ քսան ամօք յառաջ ի սահմանին Ղրիմու վարեր գպաշտօն յաջորդութեան ի վերայ լուսաւորչական Հայ ժողովրդոց. նա է՝ որ ետ զգրաւոր վկայութիւնն վասն ձեր ծննդեանն թէ ըստ մարմնոյ եւ թէ ըստ հոգեւորին ի սուրբ եւ յառաքելական Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց. եւ նա է՝որ ծանօթ գոլով Տան՝ ծնողաց՝ եւ համբաւատենչ եղբօր ձերոյ, եւ դուզնաքեայ տեսութեամբ ձերդ Վերապատուութեանն իսկ՝ հոգւով գուարճանայր, տեսանելով յանձին ձերում զսրբակենցաղ մարդութիւն վարուց արժանի վարդապետական կոչման, զիղձ կատարեալ ազգասիրութեան, եւ զխիղճ ուղղադատ եւ հակամետ ի կողմն ճշմարտութեան եւ արդարութեան : Թեպետ նշմարեցին աչք իմ զայդ ամենայն բարեյատկութիւնս ի բնաւորութեանն ձերում, այլ ոչ սակաւ միշտ էր ինձ, զի արբանեակք չարանախանձք ազգային բարութեան զձեօք շաղապատեայ՝ հեղձամղձուկ առնել չանային զշառաւիղ ազգասիրութեան ձերոյ, կամ թէ նուար իցէ՝ շրջել զայն ընդ հակառակն կոյս : Ուրախ եմ արդ, զի ազգատեաց եւ անճնաճարգու Աբբայ Ուխտին Մխիթարեանց եւ համախոհք նորա (որք վասն անխիղճ մարդահաճութեան զոհեցին զճշմարիտ յարգ եւ

զարժանաւորութիւն Ազգի, Եկեղեցւոյ, եւ անձանց իւրեանց իսկ, փառասէր պահանջմանն յատիկ կղերի) ոչ մարթացան դրդուել զձեր ճշմարիտ ազգասիրութիւն, կամ շրջել զայն եւ առնել կամակից եւ ընկեր ընդ ինքեանս ի վատախորհուրդ յայտարարութիւնս իւրեանց : Ընկալեալ զմատեան յայտարարութեան կամ բողոքոյ ձերոյ եւ երկու բարեմիտ կարգակցաց եւ համախոհից ձերոց, գիրատարակեալն ի 1855 ամի, տեղեկացեալ եմ ամենայն անցիցն անցելոց. յորս անպարտելի հանդիսացեալ է ձերդ ուղղադատ ճշմարտասիրութիւն եւ ազգասիրութիւն. զորս թեպետ Աբբայ Ոսկեհի Մխիթարեանց մտախաբեալ կամեցան բռնաւորական իշխանութեամբ ընկճել եւ հետեւեցուցանել իւրումն ազգատեաց կամաց, այլ ոչ աջողեցան նմա : Թեպետ վշտակցեի ընդ ձեզ սակս ընթացից՝ զոր բարբարոսական տիրողութեամբ կալաւ ընդ ձեզ Աբբայն Մխիթարեանց ոսկեհի, եւ ոչ ծանեաւ զձեր արժանաւորութիւն, այլ ուրախ եմ զի այնորիկ ամենայն պատճառք եղեն ճշմարտութեանն յաղթանակելոյ : Օրինակ յայտարարական եւ խոստովանական թղթոց ձերդ Վերապատուութեան եւ երկուց վերապատուելի կարգակից ընկերաց ձերոց գրեցելոց առ Վեհափառ Հայրապետն Հայոց, եւ առ Ամենապատիւ Պատրիարքն Հայոց Կոստանդնուպոլսոյ՝ հասեալ են առ մեզ, եւ ամենայն հանգամանք չեն թաքուն ի մեզ :

« Այնպիսի ուղղախոհ ճշմարտասիրութիւն պատուական անձին ձերոյ արժարժեաց զսէր ազգային համակրութեանս. յորմէ շարժեալ՝ զայս բուղդ մտերմութեան առ ձեզ գրել յօժարեցայ :

« Ըստ որում միանն ի զովելի յատկութեանց Ազգի մերոյ է ճանաչել զյարգ ի վաստակաւորաց հանդերձ պատշաճաւոր երախտագիտութեամբ, վասն որոյ յուսամ թէ ընդ Ազգ մեր, մանաւանդ առաջնորդք եւ իշխանք նորին, զվարկ ձեր առաւել եւս գեղափայլել իւրեանց սատարելովն ոչ երբէք ունին դանդաղել. միայն թէ ապագայ դէպք ոչ յեղափոխեսցեն զբարի նպատակ ձեր, զոր արդի խոստմամբ հաստատեք մշտնջենաւորել : Ապերախտ ազգատեցութիւն ոմանց ի Մխիթարեանց եւ մոռանալն նոցա զբազմաղիմի ղնորհս Ազգին՝ թեպետ նուազեցոյց զբարեմիտ հաւատս Ազգակցաց, այլ յուսամ թէ այն չիցէ վասն ձեր, եւ ձեր յօգուտ Ազգի անձնընծայութիւնն լիցի պտղաբեր ըստ ակնկալութեան Ազգասիրաց :

« Ես որ առաջնորդ զամենայն՝ աջողեսցե ի բարին զձեր բարեգուշակ նպատակ :

« Մնամ

« Ձերդ Վերապատուութեան ի սրտէ բարեացակամ,

Պարսկաստանեայ եւ Հնդկաստանի Հայոց
Եպիսկոպոս ԹՈՒԴԵՈՍ :

« Ի Զուղայ որ յԱսպահան, յԱմենափրկչեան սուրբ Վանս, ի 23 (11) հոկտեմբերի 1856 եւ 1306 : »

Սոյն օրերս ընդունեցանք նաեւ հետագայ նամակը Տրապիզոնի Հայոց առաջնորդ Գերապատիւ Արքէ վարդապետին, որոյ խօսքերը մասնաւոր կերպով մը նշանաւոր պիտի երեւնան անտարակոյս այն բարեմիտ անձանց՝ որ նամակը գրող բարեսէր եւ արդարասէր վարդապետին ի Փարիզ գտնուած ժամանակը հոս պատահած ազգային դէպքերուն համար եղած այլեւայլ անհիմն խօսքեր լսելով տարակուսանք մը ունեցեր եին մեր վրայ :

« Ա. Աստուածարեալ Հարս, Տէր Սարգիս Թէոդորեան եւ Տէր Գաբրիէլ Այվազովսքի Գերապատիւ Վարդապետան Հայոց՝ յարգանօք սիրոյ, ի Փարիզ :

« Գերամեծար Աստուածարեալ Հարք,

« Որպիսի ուրախութիւն ոչ զգեցուցու բարեկամ ոք յանձին՝ յորժամ հարսանիք իցեն ի տուն բարեկամի. եւ արդարեւ զինչ մեծ քան զհարսանիս՝ որ միանգամ ի բոլոր կեանս եւեթ պատրաստի առն : Մեծ իմն այսօր հարսանիք ձշմարիտ բարեկամացդ, Վերադարձդ ասեմ ձեր ի Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցի՝ հանրական ազգիս ուրախութեանց առիթ, քան զոր չիք եւ ձեզ մեծագոյն այսօր յաշխարհի. քանզի եւ այս ի բոլոր կեանս ձեր պատրաստեցուս ձեզ միանգամ հարսանիք արդարեւ ուրախութեան ի հոգեւորս, եւ ուրախացոյց զազգս մեր բոլոր ձեզ բարեկամս :

« Ուստի եւ իմն ապաքեն ըստ նախածանօք բարեկամացն կարգի՝ ձայն ճշմարիտ բարեկամին բարբառել, « Այս ուրախութիւն որ իմս է՝ լցեալ է : »

« Ո՛չ համարիմ երբ վերջին իցեմ յուրախացողս անդր ընդ ձեր վերադարձ. այն զի նախ քան զամենեսին ողջունեցի զսոյն սրբոյ Հօրն Ամբրոսեայ ի Կոստանդնուպոլիս, աներկմիտ լեալ՝ երբ հաղորդել ունիցի նա ձեզ. այլ զուցե իւր ինքեան պահեաց միայնոյ, պատճառ բողոքով մեզ եւ առ սուրբ Հարսդ իմ ուրոյն լինել ինքնագիր. բայց զի՝ զվերադարձ ձեր սոյն անդենն իսկ ի լինել իմոյս ի մայրաքաղաքիդ՝ հաւաստեաց ինձ սէր ձեր, որով զիս ողջագուրկիք, եւ իբրեւ Հայաստանեայց մայր եկեղեցւոյն կրօնաւոր՝ արժանաւոր սիրոյ ընդունելութեան՝ գտանիք զիս մերք ընդ մերք ի Մուրատեանն վարժարանի, եւ այցելութեամբ զնոյն առիս փոխադարձեիք: Երեւակայեի զսոյն, Հարք պատուականք, ի սէր ձեր աննախանձ. սէր այնպիսի, որ յաջադկոտացն ննիժոտեր զոգիս. բայց ինձ նմոյն եր՝ զոր երբեմն տեսեալ յԱգնուսկան ձեր եղբայր ի Փեոդոսիա Ղրիմոյ, արդ իսկ ի Փարիզ երկրորդեալ առ իս տեսանելի ի ձենջ : Սոքօք եւ իսոսին, Հարք սուրբք, վարդապետս տեսի այդր զձեզ լուսաւորչական եկեղեցւոյս. վկայք են ճշմարտութեանն ուսումնասէրք Համազգիքն մեր, առ որս մի մի մտանելիք մխիթարութեան բանիս. որով եւ զամենեցուն նոցա փոխադարձ համակրութիւն սրտի եւ սիրոյ ստացեալ էիք առաքելական ձեր այցելութեամբ. թէ եւ ի ժամանակին հռովմէականն պահանջմունք ճնշեին զայրացոց ձեր չխոստովանել զնոյն, բայց յամենայնի զոր-

ծովք ձեր վկայիք վարդապետ լինել ճշմարտութեանն. ևս մանաւանդ եւ ազգիս իսկ մեր բռնաղատեր գկենդանին ձեր խիղճ, որով արդ առաջնորդեալք ի ճշմարտութիւնն, լինել կատարող պաշտամանց Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ յաղարկաւորութեան անդ բաղմաց համազգւոյ ուրումն հանգուցելոյ, որում գարժանաւորն գյայսմ կղերս հոգովմական : Զայս եւ ի համաձեռութեան զգեստուց եկեղեցւոյ ցուցանեիք ի մատրան անդ սրբում, ուր եղեալ յիմ գլուխ զհայրենի եկեղեցւոյս սաղաւարտ՝ կրկնեիք առ իս. «Նոյնի զոր ինչ Հայաստանեայց եկեղեցին ունի յիւր սպաս:» Այսոքիկ հաւաստեին իսկ, Հայրք, եւ ի հոգովմականութեան անդ լինել ձեզ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ճշմարիտ վարդապետք. — Այլ որպիսի ոգի մարգարեութեան ի ձեզ. զի դնելովդ ձեր յիմ գլուխ զեկեղեցւոյ մեր զհամաձեւն սաղաւարտ, գուշակեիք զարդիս զառաքելական եկեղեցւոյս մերոյ կրել ձեզ բազ ի գլուխ...

« Այլ արդ ընդ դարձ ձեր ի ժամուս գալով գամ, եւ զարդեանցն առ մեզ՝ լինիմ պատմաբան : — Ճնծ ազդեցութիւն գործեաց վերադարձ ձեր ի փոքրիկ մեր Տրապիզոն, ուր ոչ միայն ի մեր ազգայինս, այլ եւ ի հոգովմականս անդր Հայ ժողովրդոց՝ եկաց առիթ ուրախութեան. որոց մտերիմքն ձեզ ի ձեռին կալեալ գյայտարարութիւն անցից Մուրատեան վարժարանին, ամենեցունց գդարձ ձեր աւետարանեն, եւ համարձակ խոստովանին՝ թե բեկաւ ոյժ վատիկանեան պալատանն, եւ տկարացաւ հզօր ազդեցութիւն Պրոպականդային, որ բռնաճայր ցարդ առաւելապես ի վերայ վանացն Մխիթարայ. ուր ոչ միայն գերեալ եր կրօնաւորացն ազատ խոստովանութիւն ճշմարտութեան հայրենի եկեղեցւոյս, այլ եւ անձնուրոյն գրչի եղեալ եր սանձ ի բերան չբարբառել՝ եթե ոչ զգերագահութիւն միայն Հռովմայ : — Այլ ազգ մեր ոչ երբեք կարեր հաւատալ՝ Մխիթարեան ճանաչել զձեզ, այլ ի ձեզ այսօր տեսանեն զՄխիթար. եւ ակնկալելովն վայելել զպտուղ ազգօգուտ վաստակոցդ, բերեաս խոստովանեսցի՛ անշուշտ. « Ծառ բարի՝ պտուղ բարի առնէ : » — Տացէ Տէր եւ մնացելոյ ուխտին պտուղ բարի լինել ի պարտիզի հայրենի եկեղեցւոյ, եւ արդարացուցանել գվարկ Մխիթարայ :

« Զինչ եւ գայսմանէ ի ժամանակիս, յորում յաւէտ պետս ուներ Հայաստանեայցս եկեղեցի. իբրեւ զի փոքր միւս եւս եւ ոտնհար լիներ իրաւունք ազգի՝ ի վեհս կրօնից տարաճայնութեան, եթե յապաղեիք եւ եւս զսոյն. այլ արդ՝ յամօթ եղեն որք զնախկնութիւն եկեղեցւոյս մերոյ յափշտակեին. որք զեկեղեցին մեր ընդ հոգովմականն դնեին իրաւաբանութեամբ. եւ որք միահնծան բազաւորեցուցանեին զսրբազանն Պետրոս ի վերայ հաւատարիշխան աշակերտակցացն : Եթե ի կանգնել զգրականութիւն ազգիս՝ կարեւորք եղեն բարգմանչացն փոյթք, ապա ամենակարեւոր եւս վերադարձդ ձեր ի խծբիծս անիրաւ պահանջմանց պապին, եւ առ փոյթ պահպանութեան ուղղափառ ազգիս կրօնից, ի հնչել հօտի սուրբ Լուսաւորչին յորոց ի վերայ գանձն դնել՝ պակասին ազգիս հովիւք քաջք :

« Ուստի, Հայրք մեծարգոյք, զի որ յանամօթ բարոյ հաւատոյս մերոյ ուղղութեան՝ անօթ ընտրութեան պահեաց զձեզ Տէր ազգիս, եւ ի ժամանակի այցելութեան այդպես կոչեաց զձեզ յասպարէզ խաչի ի հունձս մշակութեան եկեղեցւոյ, մի՛ զարմասջիք առ օրին ընդ ձայնս հասարակաց, եթե կոչիցեն զձեզ հաւատափոխս առանց զձեր հոգին ճանաչելոյ՝ կամ ոչ դնիցեն տարբերութիւն ի հայութեան կամ ի կաթոլիկութեան. զի եւ Պօղոս առաջին քարոյ խաչին, որ գդարձն ընկալաւ հրաշիւք, մտեալ ի խուժանս ոամկին՝ ոչ հաւատացուցանել կարեր զնոսա բանիցն ճշմարտութեան, մինչեւ Բառնաբաս ինքնին վկայեաց : — Մեզ է արդ վկայութիւն դնել առ նոսա՝ հոգեւորականացս ձեզ երիցակցաց՝ սակս բանից ձերոց հաւատարմութեանց : Իսկ դուք, Հայրք սուրբք, որք Պօղոսեանն հոգւով կնքեցիք զձեր վերադարձ, կացջիք մնասջիք ազգիս ժիր մշակք անպարտելիք կարողիկէ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց. եւ յազգս լեզուաց եւ ի բարգմանութիւնս լեզուաց դաստիարակելովդ զհայկազեան մանկտին՝ լի՛ արասջիք զՀայաստան մշակութեանդ ձերոյ վաստակովք ի հունձս հոգեկան բարեաց ի ծագաց Եւրոպայ. ուր եւ զԱրեւելեանդ հիմնեալ վարժարան, ունի՛ ունիջիք զայդ ախոյեան Նկեղեցւոյս մերոյ, եւ ժողովեսջիք ընդ բեռվք գուխտս միաբանութեան ի պաշտպանութիւն հաւատոյ եւ ի ջատագովութիւն իրաւանց Ազգիս :

« Ցաղօթս կայ Հայաստան վասն ձեր առ Աստուած, Հայրք ընտիրք, ի հեծութիւնս անմռունչս, զի ընդունելի լիցին առ սեր ճշմարտութեան խաչակրութիւնք ձեր եւ վիշտ՝ առաջի Ամենակալին սեղանոյ իբրեւ խունկ կնդրկի, եւ իբրեւ պատարագ երեկոյի. առ որ եւ մեք ուխտիւ միաբանութեան մաղթեմք պարգեւել ձեզ փոխանակ ամօթոյն ձերոյ՝ կրկին ուրախութիւն, եւ փոխանակ անարգանաց ձերոց ցնծութիւն. կատարել գուխտ ձեր եւ խնդրուած՝ բազմաց հետեւել ձերում օրինակի եւ դիմել յօգտակար ծառայութիւն եկեղեցւոյ, որպես դուքդ մաղթէք. եւ յառաքինութիւնս ճանաւտակիլ ըստ ձեզ ի վերականգնումն ազգի՝ մատուցանել գանձն :

« Վաղուց գոյր յիս եռանդն սրտի վկայ լինել անկեղծութեան ոգւոյ ձերում սրբութեանն, եւ զջատագովն լինել ձեր ուղղափառութեան հաւատոյս մերոյ՝ յակաճատեսութենէ ցուցանել ազգիս. այլ յապաղեցի առանց ի ձեռին ունելոյ զՊատմութիւն վերադարձի ձեր, մինչեւ ընկալայ զայն յազգասեր բարեկամես Պ. Կ. Ս. Ի. ոյր եւ շնորհիւ զճամակս զայս ուղղեցի առ ձեզ :

« Մատուցանեմ ձերում Սրբութեանն զիմ անկեղծ գոհութիւն սրտի եւ առ այն, զի բացատրեք զպատճառս մոռնանելոյ « Ցաւալի եւ շատ սրբագրութեանց կարօտ անցս » ի ձերում օսմանեան պատմագրութեանն (եր. Վերադարձի պատմ. 47): Փառատեցաւ այո ընդ բազմաց գուցէ իմպիսն խորհուրդս, երկբայու-

բիւն սրտիս. խոստովանիմ զի խորհրդով զայն ազդեցի Տեառն Ամբրոսիոս վարդապետի ընդ ձեռն բառնկամաց, — զոր գուցէ եւ այլք, — որպէս զի յուծեալ զպատճառն, ընդ որ ջնջասցէ ի մէջ հասարակաց խօսակցութեան. որոց այսօր ընդդիմմն վկայեն հոռովմէականն ազգայինք, յորս դէպքն գործեցաւ, եւ յամօր կացուցանեն այսօր զքնարերգուն որ...

« Հայցելով զօրինութիւն ձեր եւ աւմոռաց հայրական սիրոյ յարատեւութիւն առիս, յիշել զիս ի հանապազորդեան աղօթս ձեր՝ ցանկամ միշտ, եւ մնամ որպէս էի անփոփոխ սիրոյ մտերմութեամբ Աստուածարեալ Հարցդ իմոց վշտակից միջնէն յոյժ, եւ ճգնողականդ ձերոց հանդիսից փափագող ի սրտէ լինել կցորդ ի հեռուստ,

Տրապիզոն, 11 դեկտեմբերի 1856 :

Խոնարհ ծառայ

ԱԲԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԽԻԹԱՐԵՆՑ : »

Տարւոյս վերջին ամսաթերթերուն մէջ քանի մը նամակաց այս կերպով հրատարակութենէն մի միայն նպատակն էր՝ ցուցընել մեր ընթերցողաց թէ որքա՛ն անհիմն էին անոնց խօսքերն որ մեր վերադարձին անկեղծութեանը վրայ տարակոյս հանելը բարակամտութիւն կրնամարէին իրենց, եւ կամ անոնցը որ ասդիս անդին կըսէին, ու մինչեւ հիմա ալ կըսեն, թէ ազգը անկեղծ ու պատուաւոր ընդունելութիւն չըրաւ մեզի : Ապա թէ ոչ, մարդկային գովեստից վրայ համարումնիս խիստ քիչ է, եւ մենք սրտի հանգստութեան եւ ճշմարիտ երջանկութեան հիմն կրճանչնանք միշտ խղճմտանքի մաքրութիւնը, տարրարութեան եւ ճշմարտութեան ճամբեն չխոտորիլը, եւ Աստուածային ամենասուրբ կամաց ի մեզ կատարուիլը :

ԱԴԱՄ ԱԶԲԱՐԻ ԵՐԳԵՐԸ

Պ. Գէորգ Ալվէրտեան Տիփխիսեցի բազմահմուտ եւ ազգասէր բժշկին արդիւնքը հոչակեցինք փոքր ի շատէ՝ երբ Սայեաթ-Նովա բանաստեղծին խաղերուն վրայ խօսեցանք : Այն գործոյն գեղեցիկ յառաջաբանն ու մտադիր ջանքով ու սիրով հիւսուած ծանօթութիւնները աւելի շարժեցին մեր փափաքն որ անձկանօք սպասենք իր խոստացած միւս հատորներուն : Եւ ահա այն միջոցին է որ հասաւ ձեռքերնիս նոյն պարոնին գովելի նախանձաւորութեամբ հետեւող ուրիշ ազգասիրի մը աշխատասիրութիւնը, որուն վրայ հոկտեմբերի ամսաթերթին վերջը յիշատակութիւն ըրինք:

Երեւանցի Պ. Ոսկան Յովհաննեսեանց երիտասարդն ալ Ալվէրտեանին Պ. պէս մասնաւոր փոյթ ունի Հայաստանի նոր բանաստեղծներուն երգերն ու խաղերը հաւաքելու եւ մանր ծանօթութիւններով հրատարակելու ի Մոսքուա : Մինչեւ հիմա մեր ձեռքը հասածներն են Ա., Բ եւ Գ տետրակները, յորոց առաջնոյն մէջինը Ադամ Ազբարի երգերն են՝ տասնըչորս հատ. երկրորդին մէջ են Աշըգ Շիրին մականունաւոր Կարապետեան Պ. Յովհաննիսի քսանըեօթը երգերը. իսկ երրորդին մէջ Նիբանի մականունաւոր Շահրամանեանց Պ. Յովհաննիսի տասնըչորս երգերը :

Շատ փափաքելի էր որ Պ. Ոսկանը իւրաքանչիւր տետրակին սկիզբը գէթ համառօտ տեղեկութիւն մը տար այն բանաստեղծից վարուցն ու վիճակին վրայ : Կերեւնայ թէ այն անձանց՝ Հայաստանի հիւսիսային կողմերը ամենուն ծանօթ ըլլալուն՝ այս աշխատութիւնը աւելորդ համարեր է. նոյնպէս ալ երգերուն մէջի այն խօսքերը միայն կըպարզաբանէ ծանօթութեամբ՝ որ շատ սովորականչեն նաեւ իր կողմերու Հայոց լեզուին մէջ :

Մենք հոս նախ Ադամ Ազբարի տետրակին առաջին խաղը դնենք որ 1840ին յունիսի 20ին պատահած գետնաշարժեն Ակոռի գեղին կործանելուն վրայ շինուած է, եւ անոր հետ երկրորդը: Պ. Ոսկանին ծանօթութիւնները մեր ընթերցողաց հասկըցողութեանը համար բաւական չտեսնելով՝ հարկադրեցանք տեղ տեղ աւելի պարզաբանութիւններ դնել, ինչպէս որ պիտի ընենք ատենով նաեւ միւս երգերեն մէկ քանիին հրատարակմանը մէջ :

Բանաստեղծին Ազբար մականունը *ախբա* կամ *ախբաճ* կըբարգմանէ Պ. Ոսկան. ըսել է թէ Պարսից *հղպէր* բառն է. եւ ասոր համանուն է Արաբացւոց *հաֆըզ* ըսածը, որ *միտքը պահող* կընշանակէ :

Ա.

Ո՞վ եր տեսել ես[1] աշխարհըս ես օրին,
Մեր մեղացըն շարժը քանդեց Ակոռին:

[1] Այս, աս :

Ջարհուրելի եր շարժի եկած օրը.
Սար ու ձոր իրար դիպաւ, ասեմ ինչ,
Մերը [1] որդուն՝ որդին մոռացաւ ինքը,
Սարսափանք եր նայելիս Մասըսայ ձորին :

Էս պատիժն ամենն եր մեր մեղքը,
Աբաթաեան սարը շարժեց տեղիցը,
Տակովն արեց, մարդ չի պրծաւ գեղիցը,
Ո՛չ Հայ, ոչ Թուրք, ոչ Ջրնուտ, ոչ Ասորին :

Լերին քակեալ, բընդաց որոտաց ձորը,
Սխմիշ եյաւ [2] եկաւ ձիւնաբեր ջուրը,
Հոսեաց՝ տարաւ վանքն աւազան աղբիւրը,
Դիւի [3] հաւաքեց՝ ածեց յանդունդըս խորին :

Բարկացել եր մեր Արարիչն ես ինձին,
Իրար դիպաւ՝ շարժեց երկինքն ու գետին,
Չի խնայեց սուրբ Յակովը Հայրապետին [4]
Որ քեռի [5] եր Լուսաւորիչ Գրիգորին :

Ակոռին եր աշխարհիս մի նշանը.
Չի պահեյով Աստուծոյ պատուիրանը,
Անմեղ տեղը կորաւ չորս հազար ջանը [6] :
Թե չսեին աստուածային սուրբ բանը,
Թեզ կու չսեր դարձ եկած մեղաւորին :

Խրատ առէք՝ կարդացէք Աստուծոյ Գիրը,
Լաւ ճանաչէք ձեր ճանապարհն ու փիրը [7],
Փառք տուեցէք՝ մեկել [8] չըզայ ես քիրը [9],
Պաղատեցէք Աստուածածնու Աբոռին :

Նոյ վայր իջաւ տապանովն այս Սարումը,
Յակովը Հայրապետն աղօթեց քարումը.
Հազար ութ հարիւր քառասուն տարումը
Էս պատիժն եյաւ յունիսի քսան օրին :

Մարդ չիմացաւ խեղճ Ակոռու ինքնաբը,
Դարբեղիար [10] ընկաւ ամեն մի քարը :
Խրատ առէք, դուք էլ մեր գործել [11] չարը,
Էս նասիհաթն արաւ Ադամ Ազգարը :
Միշտ փառք տուէք ձեր անման բազաւորին :

Բ.

Ո՛վ սիրելիք՝ կենայ մեք [12] դուք ես փուչ աշխարհիս մեջը,
Երթանք ճգնութիւն անենք եարանի [13] չեռ քարի մեջը.
Հայր Աբրահամու նման միշտ ման գանք [14] ոչխարի մեջը,
Հոգւոյ վախնող մարդ՝ ոչ կենայ էյլարի մեջը [15] :

Ո՛վ սիրելիք, աշխարհիս ամենայն բանը փուչ,
Թօլ այ ընտում [16] չախրի պես՝ գնում դևվրանը [17] փուչ,
Մեռնողի համար կ՚լինի ոսկեղեն մադանը [18] փուչ,
Կ՚փաթաթեն կտաւում՝ կ՚ձգեն մադարի [19] մեջը :

Աղրար մաքուր մնայն՝ խիստ գովական բան կ՚լինի,
Մարմնոյն օգտաւետ ոգւոյն խիստ գեան կ՚լինի,
Վերջի ատեանը գալուս՝ ուղիղ դատաստան կ՚լինի,
Կ՚հրամայի Տերը, գձեցէք վառ կրակի մեջը :

Աղրար Ադամն եմ խեղճացել՝ կեանք չունիմ ինչ մեկ սահաթ,
Թուչաիրս [20] չար այ ընկել՝ դօլմաքն [21] այ գլխես դահաթ [22].
Էլ ոն ց [23] ապրեմ աշխարհիս՝ դուք խըրատէք՝ չամահաթ [24].
Ի մանկութենէ մինչեւ ցայսմ՝ եմ ահուգաթի մեջը [25] :

ԵԴԵՐԱՀԱՅՔ, ԱՅՍԻՆՔՆ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՔ ԿՈՎԿԱՍ ԼԵՐԱՆՑ :

Կովկաս լեռները Սեւ ծովուն գրեթէ բոլոր հիւսիսային եւ արեւելեան եզերքը բռնած են ու մինչեւ Կասպից ծովը կըհասնին, եւ գլխաւոր բնակիչներն են — ինչպես որ յայտնի է — Եգերացիք կամ Զերքեզք, Աբխազք կամ Ապազացիք, Վիրք, Մնկրելք, Լազք կամ Լազիկեցիք, եւ ուրիշ մանր ազգեր ու ժողովուրդներ :

Շատին անծանօթ է որ նոյն Կովկաս լերանց արեւմտեան ծայրերը, Կուպան գետին ձախակողմը՝ Եգերաստան կամ Զերքեզի երկիր համարուած լեռներուն ու դաշտերուն մեկ մասին բնակիչները Հայ են՝ գրեթէ ինքնագլուխ, եւ Աբմաւիր անունով քաղաք մը ունին : Աստուց վրայ կարժէ որ համառօտ տեղեկութիւն մը դնենք հոս՝ ռուսերէն գրուածքէ մը քաղելով, զոր Պ. Սարգիս Ղահրամանեան Յովհաննեսեանց ազգասէր Ղարաբաղցի բարեկամնիս հաղորդեց մեզի :

Այս Եգերահայք, կամ ինչպես իրենք կըսեն՝ Զերքեզ-Հայք՝ կըպատմեն աւանդութեամբ թէ իրենց նախնիքը Երիմէն, Տրապիզոնէն, Սինոպէն ու Տաճկաստանի ուրիշ նահանգիսաներէն գնացեր են հոն : Ասկէց 200 տարի առաջ այն տեղերուն Հայ վաճառականները առուտուրի համար Զերքեզի երկիրը երթալով ու գալով, լեռնա-

---

[1] Մայրը :
[2] Ադաը, վազեց :
[3] Բոլորովին :
[4] Ս. Յակոբայ վանքին :
[5] Մօրաքեռորդի :
[6] Ճան, հոգի :
[7] Գլուխ, գլխաւոր :
[8] Մեկմ՚ալ, մեյմըն ալ :
[9] Նետ, հարուած, պատիժ :
[10] Ցիրուցան :
[11] Մի գործէք :
[12] Մի կենաք :
[13] Եարանի, անապատ, վայրենի :
[14] Պտրտինք, շրջինք :
[15] Օտարաց, ժողովրդոց, բազմութեան մէջ :
[16] Կըղառնայ, կըպտրտի :
[17] Շրջան :
[18] Մատէն, հանք :
[19] Մադաթայի՝ քարանձաւի մէջ կըձգեն :
[20] Թալէհ, բաղդ :
[21] Տէվլէթ, բարեբաստութիւն :
[22] Կարօտութիւն, խեղճութիւն :
[23] Ի՞նչպես :
[24] Ճեհաննամ, ժողովուրդ :
[25] Ողբ ու լացի մէջ :

կան իշխաններուն հետ բարեկամացեր ու տեղացւոց սովորութիւններուն վարժեր են. այնպես որ անոնց բոլոր վաճառականութիւնը Հայոց ձեռքը անցեր է: Կամաց կամաց այնչափ սիրելի եղեր են Հայերը Չերքեզի իշխաններուն որ զանոնք իրենց երկրին մէջ բռնելու մտքով՝ շատ Հայ երիտասարդներու իրենց աղջիկները հարսնացուցեր են: Այն ատենները այն կողմի Չերքեզները դեռ մահմետական չէին, այլ իրենց հաւատքը քրիստոնեութենէ, կռապաշտութենէ ու մահմետականութենէ ձեւացած խառնուրդ մըն էր. ուստի դեռ սովորութիւնալ չունէին անոնք Հայոց *հետքը* ընելու՝ ինչպես որ ետքերն սկսան ընել:

Տրապիզոնի ու Սինոպի Հայերէն շատ մարդիկ, ետքն ալ Խրիմէն շատ մը հարուստ անձինք, լսելով թէ Չերքեզի երկիրը գնացող Հայերը մեծ հանգստութեան ու պատուոյ մէջ են, հետ գնետ հոն անցան տեղաւորուեցան. շատ սիրով ընդունուեցան Չերքեզներէն ու փեսայացան անոնց, բայց այս պայմանով որ իրենց հարսերն ալ մկրտուին քրիստոնեայ ըլլան, եւ Չերքեզ իշխանները ամենեւին չխառնուին իրենց հաւատքին. բոդ տան որ ամենայն ազատութեամբ իրենց կրօնական պաշտամունքը եւ եկեղեցական հանդէսները կատարեն: Չերքեզներն ալ որովհետեւ այն ատենները ատելութիւն մը չունէին քրիստոնէից դէմ, մանաւանդ թէ քրիստոնեական հաւատոյ նշաններ ալ պահած էին մէջերնին, խօսք տուին որ ոչ միայն Հայոց աստուածպաշտութեանը արգելք ըլլան, այլ եւ բոդ տան որ քաղաքական խնդիրներն ու դատաստաններն ալ Հայք իրենց մէջ որոշեն, ու իրենք զիրենք ուզածնուն պէս կառավարեն:

Այնուհետեւ համարձակ ցրուեցան Հայերը լեռնականաց *աուլ*ներուն՝ այսինքն գեղերուն մէջ, խնամութիւն ըրին անոնց հետ, ու քանի գնացին շատցան. այնպես որ շատ աուլներուն բնակչաց մեծ մասը Հայ եղաւ, եւ ամեն մէկ աուլին մէջ եղած Հայերուն գլխաւորը *Երէցփոխան* կըսուէր, երբեմն ալ *Թամատա*: Երէցփոխան ըսուելուն պատճառ այս էր որ Հայերը այն կողմերը տեղաւորուած ատենները չէին կրնար հետերնին միշտ քահանայ ունենալ. քահանան մէկ աուլին հոգեւոր պիտոյքը հոգալէն ետեւ մէկալին կերթար, եւ իր տեղը փոխանորդ կըղնէր ժողովրդեան հաւնած մէկ անձը, որ դատաստանները կըկատարէր, երբեմն ալ եկեղեցական պաշտամունք անգամ կըկատարէր:

Չերքեզները Հայերուն *գօնագ*՝ այսինքն *հիւր* անունը կուտային. որ իրենց մէջ *բարեկամ* ընելու չափ գօրութիւն ունի. վասն զի հիւրասիրութիւնը իրենց համար մինչեւ հիմա ալ սրբազան պարտք մըն է. Հայերն ալ այն հիւրասիրութեան ուժովը ամենեւին ներքին կամ արտաքին թշնամիներէ վախ չունէին: Չերքեզներուն այլ եւ այլ ցեղերը իրարու դէմ պատերազմ ալ ունենային՝ Հայերուն ամենեւին վնաս մը չէր հասներ:

Չերքէզ իշխանները քիչ ատենէն իրենց Հայկազն հիւրերուն *Հօդահէն* այսինքն *աղնուական* ըսուելու պատիւն ալ տուին. ասով իրաւունք ունեցան Հայերն ալ գերիներ ունենալու, եւ մինչեւ յիսուն տնուոր գերի ունեցող Հայեր կային մէջերնին. բայց այս պատճառաւ իրենց քաղաքական ազատութիւնը քիչ մը պակսեցաւ. վասն զի գերիները ատեն ատեն գանգատ կընէին նոյն տեղի Չերքէզ իշխանին իրենց տէրերուն դէմ. իշխանն ալ՝ երէ դաժան մարդ հանդիպէր, շատ նեղութիւն կուտար տէրերուն. բայց եւ Հայերն ալ ոչ միայն իշխանութիւն ունէին իրենց գերիները ծախելու կամ նաեւ մեռցընելու, այլ եւ ուզած ատենին մէկ Չերքէզ իշխանի մը ձեռքին տակին եղելով՝ ուրիշի պաշտպանութեանը տակ մտնելու. բայց միեւնոյն իրենց ընտանեօքը. իսկ գերիներն ու իրենց ստացուածքը չէին կրնար հետերնին տանիլ: Ռուս հեղինակին կարծեօքը՝ Հայերը պատճառ եղած են կերպով մը Չերքեզներուն մէջ գերեվաճառութեան ամօթապարտ առուտուրին ծագկելուն, բայց իր այս կարծեացը հաւանական ապացոյցներ չունի: Այս իրաւ է որ Հայերը ինչ վաճառք ու ձեռագործներ որ կանցընէին Խրիմէն ու Թամանէն Չերքեզներուն երկիրը, եւ մանաւանդ աղ ու երկաթեղէն, անոնց փոխարէն ոչ միայն մորթ, կաշի, ձի, ոչխար, մեղր, մոմ եւ ասոնց նման բնական բերքեր կառնէին անոնցմէ, այլ երբեմն նաեւ մանչ եւ աղջիկ պատանիներ, որ կըտանէին Խրիմու թաթար խաներուն կըծախէին... Բայց բուն գերեվաճառութիւնը Չերքեզներուն բարբարոսական սովորութիւնն եղած է ամեն ժամանակ, եւ այն աւազակաբարոյ Չերքեզները ամենեւին կարօտ չէին Հայոց միջնորդութեանը՝ երբ որ իրարու գաւակները գողնալով, երբեմն ալ բուն իրենց գաւակները, Սեւ ծովուն եզերքը կիջեցընէին ու Տաճկաց նաւերը կըելեցընէին կըյուդարկէին Տաճկաստան:

Նոյն հեղինակը կըվկայէ թէ Հայերը աւելի պատուաւոր միջնորդութիւն կընէին Չերքեզ իշ-

խաններուն մէջ, կռիւ կամ բշնամութիւն մը ծագած ատենը՝ զանոնք իրարու հետ հաշտեցընելով : Այն իշխանները արեան վրէժը արիւնով առնելու վարժած ըլլալով, եւ իրենց բշնամւոյն ներելու կամ անկէց ներում խնդրելու սովորութիւն ամենեւին չունենալով, անհաշտ բշնամութեամբ իրարու դէմ չարիք կըմտածէին. Հայերը զանազան հնարքներով երկու կողմին ալ սիրտը կառնէին, ու յանկարծակի իրարու հանդիպեցընելով ճարտարութեամբ՝ կըհաշտեցընէին զանոնք. ուստի Չերքէզներն ալ շատ անգամ Հայոց կըդիմէին որ այնպիսի հաշտութիւններու ճար գտնեն :

Չերքէզներուն մեծերը սովորութիւն ունին որ իրենց զաւկըները քովերնին չեն պահեր, այլ հայրագրի մը կըյանձնեն՝ անոնց տղայութեան ու կաթնկերութեան ատենն մինչեւ եօթը տարեկան հասակնին : Այս հայրագրութեան պաշտօնը սիրով եւ մեծ վստահութեամբ կըյանձնեին Հայերուն. անոնք ալ՝ որ *ամալըգ* անունը կունենային՝ իրենց սանին պարտական էին սովրեցընել ադէկ ձի հեծնալ, զէնք բանեցընել ու գողութիւն ընել : Տղան եօթը տարեկան որ ըլլար, հայրագիրը կառնուր սանը՝ գեղեցիկ ու զարդարուն ձիու մը վրայ հեծցուցած կըտաներ հօրը. անիկայ ալ բոլոր ազգականներովը ընդ առաջ կուգար, տղան կընդուներ, մեծ խնջոյք կըներ ամենուն, եւ հայրագրին՝ընծաներ տալով հատուցում մը ըրած կըլլար անոր աշխատութեանը. անկէց ետքն ալ հայրագիրը տանը մէջ գրեթէ իշխանին հաւասար ազդեցութիւն կունենար, իր որդիքն ալ իշխանին տղուն կարնեղբայր եղած ըլլալով՝ շատ անգամ անոր քով կըմնային իբրեւ զինակիր եւ մտերիմ բարեկամ : Աղջիկ տղաք ալ Հայ կանանց կըյանձնուէին որ կար կարել, բան հիւսել, եւ ուրիշ ձեռագործներ ու տուն հոգալ սովրին :

Ահա այս կերպով Եգերահայք հանգիստ կեանք մը կանցընէին այն իրենց նոր բնակութեանը մէջ- Բայց ասկէց հարիւր տարի մը առաջ՝ երբոր Տաճ: կաստանէն մահմետական քարոզիչներ գնացին Չերքէզներուն երկիրը ու շատ մարդ որսացին, Չերքէզները սկսան Հայոց վրայ ծուռ նայիլ, ու անոնց քրիստոնէութիւնը աչքերնուն փուշ եղաւ: Պելկրատի դաշնադրութեան ատեն, որ 1739ին եղաւ, Կապարթայի բնակիչները որ Ռուսի տէրութեան հպատակ ճանչցուած էին՝ որոշուեցաւ որ ինքնագլուխ ըլլան. անով մահմետականութիւնը եաւլի գօրացաւ անոնց մէջ : Հայերը առջի բերան հաստատուն մնացին իրենց քրիստոնէութեանը վրայ. բայց որովհետեւ մինչեւ այն ժամանակները Չերքէզներուն մէջ ցրուած կըկենային՝ վտանգէր որ իրենց հայրենի հաւատքը ձեռքերնէն երթայ. ուստի սկսան իրարու հետ խօսք դնել որ ձգեն փախչին այն երկրէն՝ ուր որ հիւրասիրութեան օրէնքն ալ սկսեր էր ոտքի տակ երթալ :

Կըսեն թէ այն ատենները Աբաճըխ-Էյթէք անունով Չերքէզ իշխանին մէկը խորհուրդ տուաւ Հայոց որ ամենքը մէկտեղ ժողվուին ու ի միասին բնակին. տեղ մըն ալ որոշեց իրենց իր երկրին մէջ Շանվաշէ գետին քովը որ հոն հաստատեն բնակութիւննին : Այն ատեն Հայերը բաժնուեցան յեռնական Չերքէզներէն, ու սկսան գալ ժողվուիլ՝ այն որոշուած տեղերը բնակիլ. որով շուտ մը երեք մեծամեծ աւաններ, քանի մը հատ ալ մանր գեղեր ձեւացան : Այն որ լսեց Խրիմու բարեյիշատակ առաջնորդ Տէր Ադամ եպիսկոպոսը, Գալուստ վարդապետը յուղարկեց որ երթայ Չերքէզի Հայերուն հոգեւոր պիտոյքը հոգայ, եւ հաստատ զանոնք իրենց քրիստոնեական հաւատքին մէջ : Գալուստ վարդապետը գնաց, բոլոր աւուլները պտըտեցաւ, ամեն մէկ տնուորի այցելութիւն ըրաւ, ուր որ հաւատքի բուլութիւն տեսեր էր՝ քանի մը ամիս հոն մնաց, խրատեց, Հայոց հետ պսակուած շատ մը Չերքէզ կանայք դարձի բերաւ, ու յետոյ դարձաւ Խրիմ : Անկէց ետքը փոքր Ասիոյ կողմերէն Յովհաննէս վարդապետ անունով մէկը գնաց հոն. բայց ասոր վրայ գիտցուածը այսչափ է միայն որ ետ դառնալու ատենը յեռընցիներէն սպաննուեր է : Յետոյ սուրբ Էջմիածնէն Վարդան վարդապետը գնաց, ու բոլոր Հայոց գեղերը պտըտելէն ետեւ նորէն իր վանքը դարձաւ :

Սրդութեանց Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, որ Ռուսաստանի Հայոց առաջնորդ էր 1773ին, շատ անգամ քահանայ յուղարկեց յեռնական Հայոց, ու երբոր 1781ին Խրիմու Հայերը Նոր Նախիջեւան փոխադրուեցան, առաջարկուեցաւ նաեւ Չերքէզի Հայերուն որ երթ կուգեն՝ Ռուսաստան անցնին. բայց այն առաջարկութիւնը իրենց չհասած կերեւնայ : Երկու տարիէն Յովսէփ արքեպիսկոպոսը նորէն ըրաւ անոնց նոյն առաջարկութիւնը, եւ կուգէր որ Նոր Նախիջեւանին քովերը գան բնակին. այն անգամուն սակայն հինգ ընտանիք միայն սիրով ընդունեցան յորդորանքն ու ելան գնացին հոն. իսկ մեկալնոնք տեղերնին մնացին, վասն զի իրենց Չերքէզ կանայքը չէին

ուզած հայրենիքին բողոք՝ օտար երկիր երթալ։ Արքեպիսկոպոսն ալ տեսնելով որ կարելի չէ զանոնք տեղերնեն շարժելը, երեք քահանայ յուղարկեց որ հոն բնակին. եւ էին Տէր Եղիա, Տէր Գրիգոր եւ Տէր Մարտիրոս։ Ասոնց արդեամբքը Չերքեզի Հայերը իրենց քրիստոնեութեանը մէջ հաստատուն մնացին, ու միայն քանի մը տնուոր Շէյխ-Մանսուր անունով սուտ մարգարէին խօսքերուն հաւատալով տաճկացան ու գնացին Անափա բնակեցան։

Այն երեք ընտիր քահանաներուն վախճանելեն ետեւ լեռնական իշխանները ամեն ջանք ըրին որ նոր քահանայ չերթայ Հայերուն, ու ստիպուին տաճկանալու. անով հինգ տարին մէյմը հազիւ թէ վարդապետ մը կրնանդիպէր քովերնին. ոմանք ալ մինչեւ քսան տարի առանց քահանայի մնացին։ 1809ին Եփրեմ կաթուղիկոսը իր նախորդացը պես փոյթ ունենալով Չերքեզի Հայոց վրայ, յուղարկեց հոն Տէր Յարութիւն քահանան, ու Կարապետ վարդապետը որ իննսուն տարին անցած ալեզարդ ծերունի մըն է ու դեռ կապրի հոն։ Անոնցմէ ետքը հոն յուղարկուեցաւ Արդուքեանց Յովսէփ կաթուղիկոսին աշակերտ Յովհաննէս անունով մէկը. ասիկայ ինքն ալ Չերքեզի Հայերէն ըլլալով՝ քանի մը բարեկարգութիւններ մտցուց իր հայրենակցացը մէջ, որոց գլխաւորներն էին տուրքերուն չափ դնել ու բերեւութիւն տալ, եւ լեռնականաց քանի մը վատ սովորութիւններն որ Հայոց մէջ մտած էին՝ վերցընել։

Ռուսաց եւ Օսմանեանց մէջ 1828ին ու 1829ին եղած պատերազմներէն վերջը Սեւ ծովուն եզերքը Ռուսաց ձեռքը անցնելով, Չերքեզներուն ու Հայերուն վաճառականութիւնն ալ ծովուն կողմանէ կարեցաւ, եւ Հայերը սկսան Կովկասի հիւսիսային կողմը գտնուող Ռուսաց գաւառներուն հետ առուտուր ընել։ Չերքեզներն որ արդէն Հայերուն վրայ շատ պաղեր էին, տեսնելով անոնց Ռուսներուն մօտենալը, եւ հասկընալով որ քրիստոնեութիւնն է զանոնք իրարու մօտեցընողը, սաստիկ հալածանք հանեցին Հայոց դէմ, ձեռքերնեն շատ մը ազատութիւններ առին, իրենց գերիներուն կարգը անցուցին զանոնք, շատ մարդ մեռուցին, շատ մըն ալ լեռներուն ներսի կողմերը քշեցին։ Խեղճ Հայերուն ճարը հատնելով, 1838ին դիմեցին աղաչանօք Ռուսաց Չաս զօրապետին որ իր պաշտպանութեան տակը առնէ զիրենք. երբոր զօրապետն ալ խոստացաւ պաշտպանել անոնց, խումբ խումբ վազեցին գնացին Ռուսաց սահմանին մօտ անտառներու մէջ վրաններով բնակեցան, ու քիչ ատենէն չորս հինգ հարիւր տնուորէն աւելի եղան։ Չաս զօրապետը յորդորեց Հայերն որ հաստատուն տներ շինեն ու անոնց մէջ բնակին, ինքն ալ տերութեան ծախքովը եկեղեցի մը կանգնեց որ անոր քով ժողովուին ու քաղաք մը ձեւացընեն։ Չերքեզները 1841ին յարձակեցան Հայերուն վրայ, տներնին այրեցին, կողոպտեցին, շատ մարդ գերի տարին, մէկ քանին ալ մեռուցին. բայց Հայերը անով ալ չյուսահատեցան. Ռուսաց տերութենէն ու Ռուսաստանի Հայերէն ստակ ընդունելով՝ իրենց քաղաքը նորէն շինեցին ու անունը դրին Արմաւիր։

Արմաւիր քաղաքը կամ աւանը Կուպան գետին ձախ եզերքին վրայ է՝ Փրծչօ-Ադծի ըսուած ամրոցեն մէկ մղոնի չափ հեռու. չորս դին խորունկ խրամ ունի, ու չորս դուռ. հիւսիսային կողմը բերակղզի մը կայ, եւ բնակիչները հոն կըփախցընեն իրենց ստացուածքը՝ կանայքն ու տղաքը՝ երբ յանկարծ Չերքեզները վրանին յարձակին։ Աւանին մէջտեղը քառասունի չափ խանութ կայ՝ բաւական կոկիկ. անոնց մօտ է եկեղեցին ու դպրոցը՝ որ Պատկանեան աւագերեցին հիմնածն է. մէջը հարիւրի չափ աշակերտ կայ, եւ սկսած են հայերէն ու ռուսերէն խօսիլ։ 1845էն ի վեր տօնավաճառ կըլլայ հոն տարին մէյմը, եւ չորս կողմի քաղաքներէն ու գեղերէն շատ մարդ կըժողվուի, որով եւ մեծ առուտուր կըլլայ։ 1852ին քարաշէն եկեղեցի մըն ալ սկսաւ շինուիլ քաղաքին մէջ, եւ Ռուսաց տերութիւնը 40 հազար ֆրանքի չափ օգնութիւն ըրաւ անոր շինութեանը։

Հիմա Արմաւիրի բնակիչներուն թիւը՝ գերիներն ալ հաշուելով՝ հինգ հազարէն աւելի է։ Ասոնց գլխաւոր գործն է վաճառականութիւն, ոմանցն ալ անասուն դարմանել, երկրագործութիւն եւ հարկաւոր արուեստներու պարապիլ։ Բայց բուն երկիր բանողները գերիներն են. իսկ անոնց տերերը շատ անգամ իրենց գերիներուն պաշտպանելու համար կերբան դաշտը՝ վերէն ի վար զէնքերով զարդարուած, եւ բլուրներուն վրայ կեցած կրնային։ Հետեւանց Չերքեզներուն մօտենալը տեսածնուն պէս՝ իմաց կուտան գերիներուն, ու անոնց հետ միասին կըպատերազմին թշնամեաց դէմ։ Մեծ ամօթ կըսեպուի զինեալ Արմաւիրեցիի մը՝ թշնամեաց առջեւ ի փախուստ դառնալը։

Արմաւիրեցիք հայկականն սրամտութիւնը, քաջասրտութիւնն ու բարեկազմութիւնը պահած են. բայց շատը ցորենագոյն ըլլալու տեղը՝ Չերքեզներուն պես քիչ մը դեղնագոյն են: Մերերը գլուխնին ու մօրուքնին բոլորովին կածիլեն, իսկ երիտասարդները մազոտ ու մօրուաւոր են: Քաջասրտութեան կողմանէ Չերքեզներէն վար չեն մնար, մանաւանդ թէ անոնցմէ ալ վեր են, ինչպէս որ յայտնի է նաեւ շատ մը ստոյգ պատմութիւններէ որ կը պատմուին մէջերնին: Օրինակի համար, Կէօքչայ օդլու անունով երկու եղբարք կան եղեր վաճառական, որ վաճառքով իրենց քաղաքը դարձած ատեննին եօթը հատ Չերքէզ աւազակներու հանդիպեր են: Ասոնք ստիպեր են որ Հայերը ինչ որ ունին՝ իրենց տան. Հայերն ալ իշեր են ձիերնին վար ու իրարու ետեւէ անոնցմէ չորս հոգի մեռուցեր են, միւս երեքն ալ այն տեսնելով ձգեր փախեր են: Այս անցքը քաղաքին մէջ տարածուելէն ետեւ՝ մինչեւ Ռուսաց Ձաս զօրապետին ականջն ալ հասեր է, եւ անիկայ ստուգեր ու տերութենէն մէյմէկ արծաթ մետալ բերել տուեր է Կէօքչայ օդլու եղբարց:

ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՏԱՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՆՑԻՑ ԱՆՑԵԼՈՑ Ի ՅՈՒԼԻՍԷ 1855 ԱՄԻՆ ՅՈՒԼԻՍ 1856:

1855. — ՅՈՒԼԻՍ

1. Անտոն Ռոզմինի իմաստասէր երեցն իտալացի մեռանի ի Սբրէգա առ Մաճիւրէ ծովակառ:

2. Կայսրն Նափոլէոն յօրհնեցուցաց ժողովին ատենաբանեալ՝ յայտ առնէ զտրտմութիւն իւր ընդ անագանել հաշտութեան, եւ զնեամսն ի ժողովել դրամ եւ զօր բառական ի պետս պատերազմին:

8. Ուիլիըմ Եդուարդ Փառի, նաւագնաց ուղեւոր ի ծովս Ճիւսիսոյ, մեռանի յԷմս քաղաքի:

11. Ծովապետն Ռուսաց Պօղոս Նաքիմով կարելեր խոցեալ ի Սեւաստոպոլ՝ մեռանի ի վաղիւ անդր:

12. Դաշն բարեկամութեան եւ վաճառականութեան ի մէջ Դաղդիացւոց եւ Պարսից՝ հաստատեալ ի Թեհրան:

21. Դանիէլ Աբրէրպոմ՝ քերթող ղուետացի՝ մեռանի ի Սթոքոլմ:

25. Սասանութիւն ընդ ամենայն երկիրն Զուիցերաց, եւ մանաւանդ ի Վիսփերբալ գաւառի, յորմէ դղրդին փոքր մի եւ կողմանք ինչ Դաղդիոյ, Լոմպարտիոյ, եւ Գերմանիոյ:

ՕԳՈՍՏՈՍ

8. Գուլիէլմոս Փէփէ զօրավար իտալացի մեռանի ի Թուրին:

9. Նաւատորմիղք Դաղդիացւոց եւ Անգղիացւոց ռմբակոծեալ զմասն ինչ Սվեապորկ քաղաքի՝ հրդեհեն տուին քանի մի փայտակերտս, եւ յետ երից աւուրց մեկնեալ ի բաց գնան:

12. Հրամանաւ զօրաժողովոյ ի մետասան նահանգս Ռուսիոյ՝ 23 այր առ հարիւր:

16. Ճակատամարտ կամրջին որ ի Թրաքիր. Ռուսք 60, 000, որոց զօրավարն յաջոյմ բեւին Ռիտ, եւ ապա ինքն իսկ Կորչաքով, եւ ի ձախոյմն Լիփրանտի, յարձակին ի վերայ դաշնակցաց առ Չեռնայա գետով; եւ ի բաց վանին ի Դաղդիացւոց եւ ի Սարտենիացւոց՝ որոց զօրապետին Փելիսիէ եւ Լա Մարմորա:

18. Դաշնագիր միաբանութեան ընդ պապն Հռովմայ եւ ընդ կայսրն Աւստրիոյ, որով բազմապատիկ ազատութիւնք շնորհին յԱւստրիա հռովմէական ժողովրդոց:

— Դշխոյն Անգղիոյ հասանէ ի Փարիզ, եւ ի 28 ամսոյս դարձ առնէ անդրէն յԱնգղիա:

22. Պատրիարքն հռովմէական Յունաց Մաքսիմոս Մազլըմ վախճանի յԱղեքսանդրիա ի հասակի 87 ամաց:

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

3. Մարտ եւ յաղթութիւն Ռուսաց առ Կարուց քաղաքաւն ի Հայս:

5. Սկիզբն ռմբակոծութեան ամրոցին Մալաքովի 700 քնդանօթիւք:

8. Առումն ամրոցին ի Դաղդիացւոց հանդերձ ահագին կոտորածիւ յերկուց կողմանց:

9. Ռուսք հուր հարեալ ի մի կողմն կիսաւեր քաղաքին Սեւաստոպոլի, եւ զնաւս իւրեանց ծովասոյզ կո-

րուսեալ, մեկնին ի հիւսիսակողմն. որով եւ բուն քաղաքն Սեւասթոփոլ անկանի ի ձեռս դաշնակից բանակաց:

12. Կայսրն Ռուսաց ուղեւորի ի Փեթրպուրկ զնալ ի տեղիս պատերազմին:

16. Տոն Փէտրոյ արքայ Փորթոկալի թագաւորեալ՝ երդնու հաստատուն պահել զաւանմանաղրութիւն աշխարհին:

24. Ազգաւան դաշնակցացն ի Թաման եւ ի Փանակորիա:

29. Ռուսք առաջնորդեալք ի Մուրաւիէվ զօրապետեն՝ յարձակին յառնումն Կարուց, եւ յետ պատերազմելոյ ժամս եօթն՝ ի բաց վանին ի Տաճկաց, կորուսեալ արս աւելի քան զ7000:

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

5. Լուրեր աստեղաբաշխ գերմանացի գտանէ ի Պիլք քաղաքի զնոր մոլորակն Փիտես. եւ յ9 ամսոյս Կոյտշմիք գտանէ ի Փարիզ զմոլորակն Ատալանտա:

7. Նաւատորմն Գաղղիացւոց եւ Անգղիացւոց մեկնեալ ի Դամըշէ, ի վաղիւ անդր յերեւան գայ հանդէպ Օտեսայի:

9. Հաստատութիւն ի Նաճկասաքի դաշինն կռելոյ ընդ Անգղիացիս եւ ընդ արքայն Ճափոնի ի 14 հոկտեմբերի 1854 ամին, յաղագս մուտ գտանելոյ նաւուցն Անգղիացւոց ի նաւահանգիստս աշխարհին:

15. Զօրաժողով ի նահանգս ինչ աշխարհին Ռուսաց 10 այր ի հազարէ:

— Ելք դաշնակից զօրաց ի ցամաք հանդէպ Գրլպուրունի որ է մերձ յՕզու. զոր եւ առնուն յ17 ամսոյն եւ գերեն Ռուս 1400:

18. Ռուսք քանդեալ կործանեն զամուրն Օզու:

ՆՈՅԵՄԲԵՐ

2. Կայսրն Ռուսաց գնաց յՕտեսա. դառնայ ի Նիքոլայեվ ի 5 ամսոյս, ապա երթայ ի գնին Սեւասթոփոլի, եւ յ18 սորին դարձ արարեալ հասանէ ի Փեթրպուրկ:

6. Էօմեր փաշա սպարապետ Օսմանեանց անցանէ ընդ Իկնուր գետ եւ վանէ զՌուս, որ մեկնին ի Խուրայիս:

11. Զօրավարն Սիմփսըն թողու գնրամանատարութիւն անգղիական բանակին Խրիմու ի ձեռս Փիտրինկրըն զօրավարին:

— Կործանումն Եոոյ քաղաքի ի Ճափոն յերեսաց ահագին սասանութեան երկրի:

15. Կայսրն Նափոլէոն կատարէ զհանդէս բաշխման վարձատրութեանց առ այնոսիկ որ արժանաւորք վկայեցան ի համաշխարհական արուեստահանդիսին Փարիզու:

— Դաշն միաբանութեան՝ աստի ընդ մէջ Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ, եւ անտի արքային Շուետաց:

23. Գալուստ արքային Սարտենիոյ ի Փարիզ. յ30 ամսոյս ուղեւորի ի Լոնտոն, եւ ի 11 դեկտեմբերի դարձ առնէ անդրէն ի Թուրին:

26. Ադամ Միցքէվիչ՝ մեծանուն քերթողն Լեհաց մեռանի ի Կոստանդնուպոլիս:

28. Զօրավարն Ռուսաց Մուրաւիէվ առնու զԿարս քաղաք եւ ի գերութիւն վարէ զՎասըՖ փաշա, զզօրապետն անգղիացի Ուիլիամս, եւ զամրականսն առ հասարակ:

30. Փակումն եւ առարտ արուեստահանդիսին Փարիզու:

ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

10. Նաւատորմիղք Գաղղիացւոց եւ Անգղիացւոց բառնան զպաշարումն նաւահանգստից Պալթիական ծովուն:

18. Սամուէլ Ռոճըրս քերթող անգղիացի մեռանի ի Լոնտոն ամաց 95:

1856. — ՅՈՒՆՈՒԱՐ

6. Քանդակագործն գաղղիացի Դաւիթ տ՚Անճէ մեռանի ի Փարիզ:

12. Աստեղաբաշխն Շաքոռնաք գտանէ ի դիտանոցին Փարիզի զնոր մոլորակն Լետով:

13. Փոփոխութիւն ոստիկանաց պետութեան ի Սպանիա:

16. Պետութիւն Ռուսաց յանձն առնուն զպայմանս հաշտութեան առաջարկեալս յԱւստրիոյ:

21. Իշխանն Կիքա հրատարակէ զազատութիւն տըպագրութեան ի Մոլտաւիա:

ՓԵՏՐՈՒԱՐ

1. Սպարապետն Ռուսաց կոմս Փասքեւիչ երեւանցի մեռանի ի Վարշաւ քաղաքի ամաց 73:

8. Աստեղաբաշխն Շաքոռնաք գտանէ ի դիտանոցին Փարիզի զնոր մոլորակն Լետիտիա (Լէքիցիա):

13. Հեներիկոս Հայն՝ քերթող գերմանացի մեռանի ի Փարիզ:

18. Հրատարակումն ի Կոստանդնուպոլիս կայսերական հրովարտակին (*Խաթթը հիւմայուն*), որով ոչ միայն ազատութիւնքն շնորհեալք հպատակաց հրովարտակաւն կիւլհանեի հաստատին, այլ եւ բազմապատիկ բարեկարգութիւնք պատրաստին հասարակաց:

— Աստեղաբաշխ զօրապետն Աւստրիացւոց Գուլիէլմոս Պիեյա մեռանի ի Վենետիկ:

25. Սկիզբն բանագնացութեանց դեսպանացն գլխաւոր պետութեանց Եւրոպայ ի Փարիզ ի սակս պայմանաց հաշտութեան ընդ Ռուսս:

29. Դուլ զինուց պատերազմի ի Խրիմ:

ՄԱՐՏ

10. Դեսպանք արքային Բրուսիոյ հրաւիրեալ մտանեն ի խորհուրդ բանագնացութեան այլոցն պետութեանց, եւ հասանեն ի Փարիզ յ18 ամսոյս:

24. Յիշատակագիր մատուցեալ ի դեսպանեն Սար-

ՓԻԼԻՒՍԻԼ ՄԱՐԱՋԱԽՏ ԴՈՒՔՍ ՄԱԼԱՔՈՎԻ:

տեղիոյ առ պետութիւնս Գաղղիացւոցն եւ Անգղիացւոց՝ զողորմ հանգամանաց հարաւային կողմանցն Իտալիոյ:

30. Դաշն ռխատի խաղաղութեան կռեալ ի Փարիզ ի ձեռն դեսպանաց գլխաւոր պետութեանցն Եւրոպայ, որով վախճան եդեալ արեւելեան պատերազմի: Եւ պայմանք դաշինն համառօտին այսպէս.

Յօդ. Բ, Գ եւ Դ. Ելանել պատերազմական զօրաց

անյապաղ յիւրաքանչիւր տեղեաց զորս գրաւեալ ունիցի :

Յօդ. Ե եւ Զ. Անյիշաչարութիւն առ ի պատակս որ ի ժամանակի պատերազմին զկողմն բղմամեաց կալեալ իցեն, եւ դարձ գերեացն երկուստեք յազատութիւն:

Յօդ. Է եւ Ը. Օսմանեան պետութեան ընդ եւրոպական պետութիւնս ի մի համար գրել , եւ խոստումն ի դիմաց նոցին անվթար պահպանութեան իւրքնիշխանութեան նորին եւ ամբողջութեան աշխարհին :

Յօդ. Թ. Յայտարարութիւն առ պետութիւնս նրովարտակին ազատութեանց շնորհելոյ յարքային Օսմանեանց առ ի պատակս իւր , առանց տալոյ այնու օտար պետութեանց իրաւունս խառնելոյ ի ներքին տեսչութիւն իրաց աշխարհին :

Յօդ. Ժ. Անցք Վոսփորի եւ Դարդանեան կրճին փակեալ մնան ընդդէմ պատերազմիկ նաւաց ըստ ուխտի դաշանց 1841 ամին:

Յօդ. ԺԱ եւ ԺԲ. Անխտրութիւն Սեաւ ծովուն, որով համարձակ լիցի վաճառական նաւուց ամենայն ազգաց ծովագնաց լինել ի նմին :

Յօդ. ԺԳ եւ ԺԴ. Խոստումն Ռուսաց եւ Օսմանեանց' ոչ ունելոյ ի Սեաւ ծովուն զինարան ծովային պատերազմական նաւուց :

Յօդ. ԺԵ, ԺԶ, ԺԷ, ԺԸ եւ ԺԹ. Ազատութիւն նաւարկութեան ի Դանուբ:

Յօդ. Ի եւ ԻԱ. Հատումն մասին իրիք Պեսարապիոյ եւ յանելումն ի Մոլտաւիա :

Յօդ. ԻԲ — ԻԹ. Իշխանութեանցն Վլահաց եւ Մոլտաւիոյ ազատութիւնս բազումս ունել ընդ պաշտպանութեամբ եւրոպական տէրութեանց :

Յօդ. Լ. ՅԱսիա նոյն մնալ սահմանացն ընդ աշխարհս Ռուսաց եւ Օսմանեանց' որ ինչ եւ յառաջ քան զպատերազմն , եւ որ այլն եւս :

30. Բառասներորդ մոլորակ զոր դիտեաց ի Փարիզ աստեղաբաշխն Կոլտշմիք :

31. Յայտարարութիւն կայսերն Ռուսաց զնաշտութենէն եղելոյ ի Փարիզ :

ԱՊՐԻԼ

4. Շփոթք եւ կոտորած քրիստոնէից ոմանց ի Նապլուսա, որ է Սիւրիա ի Սամարիա :

13. Սկիզբն ելանելոյ Գաղղիացւոց ի Խրիմ :

15. Առաջնինն դաշնակցութիւն Գաղղիոյ , Անգղիոյ եւ Աւստրիոյ իբրեւ ի պահպանութիւն իւրքնիշխանութեան օսմանեան պետութեանն :

29. Ծանուցումն հրատարակեալ ի կայսերէն Ռուսաց յաղագս հաղիսի օծմանն իւրոյ եւ բազպատութեան, որ եղեւ յամսեանն օգոստոսի :

30. Բանագնացութիւնք անգղիական պետութեան եւ Միացեալ նահանգաց Ամերիկոյ սակս ապօրինաւոր զօրաժողովոյն կամաւոր զօրականաց զոր արաբեալ համարէին Անգղիացիքն յԱմերիկա :

ՄԱՅԻՍ

2. Երգահանն գաղղիացի Ատոլֆ Ատան մեռանի ի Փարիզ ամաց 53 :

15. Դաշնակցութիւն Անգղիոյ եւ Գաղղիոյ եւ Սարտենիոյ ընդ պետութեան Օսմանեանց , որով դաշնակիցքն խոստանան հանել զզօրս իւրեանց ի սահմանաց աշխարհին ցՕ հոկտեմբերի :

16. Գաղղիացիք դարձուցանեն առ Ռուսս զՊրլպուրուն եւ զԿեօզլեվ :

22. Ուղեւորել կայսերն Ռուսաց ի Վարշաւ եւ ի Պեռլին:

— Դիւտ նորոյ մոլորակի ի ձեռն Կոլտշմիք աստեղաբաշխին ի Փարիզ , եւ ի 23 ամսոյս Փռնսըն աստեղաբաշխ անգղիացի գտանէ ի դիտանոցին Օքսֆորտի զայլ մոլորակ նոր (քառասներորդ երրորդ) զԹետիս :

— Պատմագիրն գաղղիացի Օգոստինոս Թիէռի մեռանի ի Փարիզ ամաց 61 :

27. Ներումն շնորհեալ ի կայսերէն Ռուսաց առ կամաւոր տարագիրսն յեռացիս հանդերձ հրաւիրաւաւ դարձի յիւրաքանչիւր հայրենիս :

28. Գահերէցն հասարակապետութեան Միացեալ Նահանգաց Ամերիկոյ յայտ առնէ դեսպանին Անգղիացւոց Բրամփըրնի եթէ ոչ եւս կարող է նա կատարել զպաշտօն դեսպանութեան յԱմերիկա , եւ զանցագիրսն տայ նմա' զի ելեալ ի բաց գնասցէ:

29. Զայրանալ գետոց ոմանց ի Գաղղիա եւ ողողել զԼիոն , զԱւենիոն եւ զայլ բազում տեղիս :

ՅՈՒՆԻՍ

1. Կայսրն Նափոլէոն ինքնին երթեալ ի տեղիսն ողողեալս ձեռնտու լինի թշուառացելոյց :

9. Կարդինալ Փաթրիցի դեսպան ի դիմաց պապին հասանէ ի Փարիզ' մկրտել զկայսրորդին :

17. Խորհրդով ծերակուտին Գաղղիոյ սահմանին պայմանք խնամակալութեան աշխարհին եթէ յանկարծ մեռանել հասանիցէ կայսերն միջոցեւ ժամանեալ կայսերորդւոյն ի չափ հասակի ութուտասն ամաց. եւ խընամակալ է կայսրուհին , եւ ի նորա պակասելն' այլ ոք յարքայազանց Գաղղիոյ ըստ կարգի իրաւանց մերձաւորութեան :

24. Դաշնակիցքն ելանեն ի Կերչ եւ յՆեն գալեր. որ պես եւ ի 3 յուլիսի մարաջախտն Փելիսիէ մեկնի ի Գամբշէ նահատրմանն հանդերձ , եւ զօրավարն Փռտրինկրըն ի Պալըզյահայէ յ12 ամսոյն' հանդերձ մնացորդօք զօրուն Անգղիացւոց :

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆ

Մասեաց Աղաւնւոյս հեղինակը մօտերս ճանապարհորդութիւնմը ընելու ըլլալով՝ հարկ համարեր էր ամսագրոյս հրատարակումը առ այժմ դադրեցընել, եւ ազգասէր ընկերագրելոց եւ ուսումնասէր ընթերցողաց կողմանէ մինչեւ հիմա տեսած սիրալիր ընդունելութեան համար շնորհակալութիւնը յայտնելէն ետեւ՝ կըխոստանար որ քանի մը ամսէն այս օգտակար աշխատութիւնը նորէն սկսի Աստուծով առաջ տանիլ, ձեռքէն եկած ամենայն ջանքն ընելով որ գրուածքը հետ գիտեր շատ աւելի կատարելագործուի, եւ հրատարակումը աւելի ճիշդ-ու կանոնաւոր կերպով ըլլայ. այնպես որ ընթերցողք ալ դիւրաւ մոռնան ոչ միայն առաջին երկու տարուանս մէջ պատահած ակամայ թերու բիւնները, այլ եւ այժմու ընդհատութենէն իրենց բարեսէր սիրտերուն բնականաբար զգալու թերեւ տրտմութիւնը: Սակայն ահա կըծանուցանէ ուրախութեամբ որ տարւոյս վերջերը թէ Կոստանդնուպոլսէն, թէ Ռուսաստանէն եւ թէ Հնդկաստանէն եկած բազմաթիւ յորդորական նամակները եւ ազգասէր բաժանորդաց օրէ օր շատնալը սատիպեցին զինքը անընդհատ կերպով հրատարակելու այս աշխատութիւնը նաեւ ուղեւորութեանը ժամանակը, գօրաւոր եւ գլխաւոր օգնական ու շարունակող ունենալով արժանապատիւ. Ամբրոսեոս Վ. Բ. Պետը. անիկայ ալ զանազան ուսումնասիրաց ձեռնտուութեանը վստահանալով՝ խմբագրութեան լաւութեանը եւ տպագրութեան ճշդութեանը համար պետք եղած հոգը եւ հսկողութիւնը ամենայն սիրով յանձն առած է:

Գաբրիէլ Վ. Բ. Պետ Այվազովսքի:

Փարիզ, 31 դեկտեմբերի 1836: